

Олесь Бердник
ХТО ТИ?

Радянський письменник
Київ — 1963

Навесні, чудового дня, зустрічаються молодий композитор Микола Горенко і юна вчителька Оленка. Полум'яне почуття великого кохання з'єднує їх навіки всупереч волі батьків. Микола повертається в рідне село, щоб нести в широкі маси музичну культуру. Оленка їде з ним.

Бурхливе, багатогранне життя стає горнилом душ і сердець героїв. Але війна безжалісно розлучає їх. Що станеться з героями роману «Хто ти?» в кривавому пеклі битви? Які муки доведеться їм перенести?

Олесь Бердник

Хто ти?

Симфонія

Увертюра

...Буває так. Живе людина в неспокої, в муках — шукає якоїсь розгадки. Є очі — а нічого не бачить, є вуха — а німо навколо, існує світ — мінливий, безконечний, а темрява густою пеленою вкриває його. Людина в такі часи схожа на келих, сповнений по вінця рідиною: не вистачає краплі, щоб хлюпнуло назовні...

А коли трапляється така крапля — все змінюється у світі. Хаос думок і знань, що недавно ворушилися безладно у млі, тепер освітлюється потужним променем прозріння. Все стає на своє місце, з душі спадає тягар сліпоти, на небосхилі життя спалахують живі, тремтливі обрії, вагітні новим буттям і значимістю. Так сталося зі мною.

Жахливий розпач колись полонив мою душу. Я не хочу торкатись причин. Кожен знає, що життя — не лубочна картина, не свято, не відпочинок, а труд і боротьба, зльоти й падіння, зневір'я і тріумф. Все йде поруч — темрява і світло, зло і добро, великий смисл і безглуздя, породжуючи в мінливих поєднаннях многоголосу симфонію буття.

Велике щастя, коли сердечний слух людини виділяє з безконечно складних життєвих сплетінь світлі, людські тони, щоб виткати з них прекрасну тканину своїх дій. І горе їй, коли вона хаотично змішає різні начала; той шлях неминуче приведе до егоїзму, самотності, до людиноненависництва.

Я був потрапив на цей, другий шлях...

Після довгої сумної розлуки я повернувся до рідного краю. Ще раз повторюю, що не буду торкатись причини, бо не це головне. З тривогою — тим останнім живчиком віри — я наближався до хати, де колись народився, виріс, звідки пішов у життя.

Починалася завірюха. Село спало в сніговій постелі, де-не-де ліниво моргаючи очима-вогниками крізь білу запону.

Ніхто не привітав мене. Ніхто не зустрів.

Я наблизився до подвір'я. З болем відзначив те, що стверджувало мої побоювання: зігнилий паркан, похилену клуню, голорібрий дах, що сумно проглядав крізь снігову ковдру.

Вже передчуваючи похололим серцем правду, я постукав у шибку. Там, у хаті, щось зашелестіло, майнула біла тінь, прихилилася до вікна. До душі підкотився болючий клубок надії.

— Мамо...

Біла тінь замерла. Мовчала.

— Мамо... Це я...

Почулося важке зітхання. А за тим — брязкіт заціпки. У мене серце впало. Не вона! Не вона...

Відчинилися, мов паща могили, двері. Я ввійшов до сіней, до хати, ступаючи ногами, мов дерев'яними. Чийсь чужі висохлі руки чиркали сірник» запалювали каганець. Чийсь чужі скорботні очі дивилися на мене. А, це сусідська баба... Чому вона тут?

Баба шамкала якісь слова, і я з жахом вловлював їх страшний зміст.

Бабу тут поселили після того, як мати померла. Померла! Одне слово — а скільки за ним криється?! Боже, а я нічого не знав, не відчував! Мати вмирала, кличучи сина, а він не чув! Вона простягала кістляві руки в темряву — лише привиди юрилися біля її узголів'я! Вона дивилася з надією в сліпу стелю, та рідне обличчя не з'являлося в останні хвилини, щоб втішити, закрити очі. — А дружина... де вона? — ледве промовив я. Баба не відповіла. Гірко глянула на мене, схлинула, витершись фартухом. Я зрозумів її нехитрий жест. Хіба не ясно і так? Ось на стіні фотографія. В сосновій пофарбованій рамці. Колись тут було двоє. Радісні, всміхнені, сповнені надій. Він в чорному піджаку, вона — в білій фаті, з квітами. Він простягав їй долоні, щиро пропонуючи покласти туди не тільки руку, а все — надії, серце, майбуття. А тепер... на карточці — він один. Друга половина зяє чорною діркою. Рваний край показує, з яким поспіхом різали ножицями нещасний відбиток. І тепер стоїть дурненький усміхнений юнак самотньо, щиро простягаючи долоні

в пустоту.

Нема! Нема нічого! Тільки пустка з холодними стінами, що байдуже дивились на страшну кончину матері, тільки затканий павуком прямокутник, де колись усміхалися двоє...

Геть звідси...

— Куди ти? — простогнала баба жалісно.

Хрюпнули двері. Завірюха різонула в обличчя. Я рушив прямо в поле, не розбираючи дороги, шурхаючи в заметах. Хіба не все одно. Розвіяти в заметілі останні проблески бажань, які ще кореняться в серці, заморозити душу і погасити себе, як розпачливий вогник...

Село розтануло в суцільній імлі, десь позаду. Я йшов серед снігового хаосу — один в цілому світі. Тільки думка моя вирувала, судорожно металася навколо заплутаного клубка проблем буття, ще більше заплутуючи його...

Віра?! Ха-ха! Я вірив. Сліпо, пристрасно, віддаючи коханому серцю сподівання, весь пал душі. Життя байдуже переїхало мою віру, розчавило її. Дружина — «єдина, чудесна, неповторна», — як я часто називав її, — пестить іншого, шепоче іншому слова вірності, а шматочки фотографії самотньо лежать під піччю. Нема віри! Вона вигадка окремих щасливчиків.

Надія?! Дурниці. На що надіятись?! Я сподівався збудувати свій шлях у майбуття, щоб він ішов поряд з шляхами друзів. Я бажав бодай трохи віддячити батькам своїм за всі їх муки, за всі їх старання, за криваву працю всього життя. Де мої надії? Ха-ха! Тільки пустка світить байдужими стінами, свідками страждання і смерті...

Любов?! Що це таке? Хто вигадав дивне слово? І що воно значить?

Твої уявлення, людино, — ілюзії. І найкраще, що ти вигадала, — любов — теж ілюзія! Тобі треба жити, тобі треба на щось надіятись, тобі треба виправдати своє існування. Ось ти й породила з надр маніакального розуму химеру, якої немає в світі — любов! Ти йдеш за нею на бій, ти живеш нею, в її честь складаєш найкращі пісні. І все даремно... все даремно... Все проходить — планети, сонця, всесвіти, а тим більше проходить сон природи... А той сон — ти, людино!. Ти і твоя смішна любов...

Я згасаючим розумом слухав цю пісню хурделиці, цей зловісний монолог темряви. Слухав і не знаходив відповіді в ослаблій душі. Психіку обплутала байдужість. Тіло втомилося і не бажало більше боротися...

Що ж, не бажаєш — не треба. Значить, кінець...

Я зупинився. Сів прямо в сніг. Піднявши комір, заплющив очі. Все одно дивитися нікуди — навколо безмежна темрява.

В голові задзвеніло. Чи, може, то свистів вітруган в польових заметах? Байдуже... Звуки гасли. Дрімота спадала над свідомістю. Зникали бажання. До серця підкотилася тепла хвиля...

Як гарно. Як добре. Не треба ні про що турбуватися, не треба страждати. Спати... Спати...

Відійшли... відлетіли в морок останні уявлення... образи... Востаннє, мов зірочки на нічному небі, майнули якісь іскри... Згасли... Я котився з височенної гори в бездонну долину, в п'тьму, в океан небуття, що важко, майже непорушно вібрував десь внизу...

І раптом... щось трапилося. Мозок роздерла сліпуча блискавиця, болем хльоснула по серцю. Міриади барв розігнули морок. Океан захвилювався, метнув могутню хвилю вгору, на її гребені виніс мою свідомість на поверхню буття.

Я розплющив засніжені очі. Поворушив закоцюблими руками. З натугою встав, розгортаючи кучугуру снігу, яку вітер насипав на мене. Я ще живий. Я існую. Що ж пробудило мене? Чому я вискочив з лабет смерті, які так ласкаво приголубили мене? Навіщо знову повертатися в цей світ муки і болю?

Я рушив знову в темряву, в хуртовину, розігрівав застигле тіло впертою ходою, боровся з оскаженілою бурею. Куди ж я тепер ішов, для чого?

Не знаю. Щось сильне, невидиме вело мене в життя, штовхало, термосило душу, клювало мозок. А ти хотів забуття, спокою!. Його немає в світі! Небуття — то ілюзія! Спокій — то вигадка! Хто це говорить? Хто насміхається наді мною? Що значать такі протилежні думки? Хуртовино, буре! Чи то ти знову морочиш мене, терзаєш мою свідомість непотрібною мукою?..

Хмари вгорі почали розходитися. Порідшала завірюха. Тільки вітер не слабшав, а по-старому котив снігові клубки Понад полем. Вийшов з-за хмар місяць, прослав казкову, мерехтливу стежечку серед заметів. Знову сховався... Знову вийшов, мов чарівник, одягнений в срібний імлистий серпанок.

Ось промінь пробіг з далини? грайливо сипонув іскрами навкруги мене і раптом... зупинився...

Він ніби спіткнувся, натрапивши на перешкоду. Я, з натугою витягаючи валянки а кучугури, підійшов ближче...

Ніби пробиваючи сніговий хаос, в небо піднявся обеліск. Строгі гранітні грані спокійно зустрічають ураган, дивляться в п'тьму. На прямокутній плиті в світлі місяця золотом блиснули слова. Я схилився, прочитав:

Микола Горенко
Солдат-композитор
1941
Вічна слава герою

Трохи нижче, на п'єдесталі, щось лежить, напівзанесене снігом. Я розгріб долонями сніг. Квіти. Справжні живі троянди. Вони вже приморожені, краї пелюсток почорніли, та все ж квіти не здаються стихії і смерті. Пелюстки тремтять під поривами бурі, переливаються в промені місяця вогнем, ніби кров убитого солдата...

Я стояв зворушений, вражений... Не могилою, не таємницею смерті, що завжди витає над місцем поховання, не хвилюючим написом «солдат-композитор»... а квітами — такими дивними, любими, незрозумілими серед холодної, снігової ночі. Я ніби пробудився від якогось кошмару, в глибині душі почало народжуватися неясне розуміння великого символу, втіленого в це немудре поєднання: троянди на холодному граніті могили...

Я повернувся лицем до вітрюгана, глибоко вдихнув колюче повітря, сповнене сніговим пилом. Я розкрив своє серце, наболілу душу назустріч стихії і торжествуюче засміявся. Я сміявся всім тілом, всім еством над небуттям, над смертю, над темрявою, що недавно хотіла проковтнути мене...

Життя долає смерть! Чуєш, стихіє?! Я йду далі, в життя, назустріч людям.

Спереду світяться живі вогники. Звідти пахне димом і теплом. Там люди...

Я рушив до села, щоб скоріше побачити живе обличчя, щоб дізнатися про дивну могилу, розкрити її таємницю і кинути в воскреслу душу цілюще зілля життя.

Зліва — круча. Вона стрімко падає вниз, губиться в заметілі. Це ж я зайшов на берег, Дніпра, біля сусідського села. Ось перші хати, заметені аж під стріхи, широкий вигін, а на ньому велика будівля. Колись, ще як я був малим, тої будівлі не було. Напевне, клуб...

Кілька вікон світяться. Чути мелодію — ніжну, іскристу, сумовиту. Хтось грає на роялі. Невже так пізно концерт? Чи, може хтось учиться?

Я постукав у широкі двері. Мелодія затихла. Почувся гучний голос:

— Зайдіть!

Я відчинив двері, ввійшов до залу. І ніби одрізав себе од заметілі, від неспокійних дум, від страшного відчаю. Тиша, тепло і спокій огорнули мене.

Я струсив сніг з пальта, обмів валянки віником, що стояв біля порога. Оглядівся.

Зал був порожній. Лавки позсувані до стін. Певно, тут недавно танцювали.

Зліва горіла грубка. Мерехтливе полум'я металося в прямокутнику дверцят, кидало м'який одсвіт навколо.

Висока постать стрибнула зі сцени, наблизилась до мене. Це був худорлявий хлопець з добрим, уважним поглядом. Він подав мені свою кістляву руку, міцно потиснув мою.

— Ви з району? Я назвав село.

— А, то ми ж сусіди... Яким же вітром? Я не зміг одразу відповісти йому. Яким вітром? Що сказати? Чи зрозуміє він, що є вітри розчарування і безнадії?

Я відповів щось пусте. Сказав, що не був у рідних краях давно і вирішив провідати батьківські місця. Хуртовина захопила в полі, заблукав. Якщо можна, то переночую в клубі, бо сьогодні вже йти назад не зможу.

Хлопець гостинно розвів руками, радо всміхнувся.

— Ночуйте, коли ваша ласка. Я тут живу. Один. Батька й матері нема. Отут, на столі, постелимо, що знайдемо. Буде тепло...

Буде тепло. Чудесний хлопче, мені тепло, що ти сирота, як і я... Мені тепло від твого щирого голосу...

Я роздягнувся, підійшов до грубки, сів. Простягнув замерзлі руки до вогню, з насолодою вбираючи животворне тепло. Багрово-жовтий язик полум'я тріпотів на обгорілій сосновій дровині,

підморгував мені дружньо, наче жива істота. Що, минулося лихоліття, зникло темне почуття зневіри?

Де воно тепер, в чому? Куди поділося? Адже ти сидиш нині в затишку і не віриш, що зовсім недавно бажав смерті і забуття...

Я згадав могилу і квіти на сірому граніті. Пошукав поглядом хлопця, щоб запитати його. Він стелив якесь шмаття, декорації на широкому столі біля сцени.

— Чи не скажете ви мені... що за могила... там, над кручею?

— Ага, — жваво озвався він. — Ви бачили її? Це не проста могила. Якщо хочете — я розповім її історію.

— Дуже хочу. Та ви, може, спати хочете?

— Е, ні. Спати мені не хочеться. Певний, що й ви не заснете, хоч я й не майстер розповідати...

Хлопець підійшов до мене, підсунув ближче до грубки другий стілець, вкинув ще кілька полін і сів. Я дивився на його обличчя і бачив, що за молодими рисами і ясним блиском очей проглядає велике знання життя. Його очі затуманилися, ніби погляд їх сягнув у далекі глибини часу...

Він почав розповідати. Простими словами. Про звичайні речі, про звичайних людей. А моя уява вже бурхливо сприймала ті слова, жила болями, радостями і стражданнями невідомих людей, вимітала з глибин, з тайників власної душі свої страждання, свої муки і неосяжний, як мені здавалося ще недавно, біль серця...

Мелодія перша ДО ЯСНИХ ОБРІЇВ

БДЖОЛА НА КАМЕНІ

Вона лежала в маленькій заглибині на кам'яному стовпі загорожі — коричнево-золотиста, непорушна бджола. З лівобережжя віяв холодний весняний вітер, ворушив прозорі крильця, ніби хотів вихопити нещасну комаху з її останнього притулку і кинути під ноги перехожим.

До бджоли простяглася тонка дівоча рука, ніжні пальці взяли її, поклали на долоню. Піднялися густі вії, в синіх очах з'явився сум. Дівчина дивилася на свого супутника — юного хлопця з, руським непокірним чубом і ясним дитячим поглядом. Чи не сміється він? Ні, на обличчі хлопця співчуття і розуміння.

— Мертва, — печально прошепотіла вона. — Який жаль...

— А може, й ні, — заперечив юнак. Він схилився над долонею дівчини, торкнувся пальцем комаху. Задумано повторив: — Може, й не мертва...

— Знаєте що, — жваво озвалася вона, — давайте загадаємо...

— На що?

— На бджолу. Якщо оживе, тоді загадане здійсниться...

Хлопець поглянув у очі дівчини, чомусь густо почервонів, хитнув головою:

— Я згоден. Загадаємо...

Дівчина піднесла долоні до вуст, почала дихати на бджолу. Хлопець з-за плеча дівчини дивився на непорушну коричневу грудочку. Дивився, закусивши вуста, нахмуривши чоло, ніби чекав, що від подиху цієї дівчини станеться чудо.

Минали хвилини. Дівчина невтомно зігрівала теплим подихом бджолу. Серце билосся болючими, сильними ударами, ніби хотіло передати маленькій комасі частинку своєї снаги. Мовчав хлопець, намагався не дихати, мов боявся, що станеться лихо. Якщо бджола не оживе, не полетить... тоді все... загадане не справдиться, воно вмере, як і оця ніжна, чудесна комаху...

І ось... вона заворушилася. Звелася на лапки. Підняла крильця. Поповзла по долоні.

— Ожила, — ще не вірячи своїм очам, шепнула дівчина. — Погляньте, Миколо... Ожила...

Кохана затріпотіла крильцями, знялася і полетіла. Вона майнула золотою цяточкою в промені сонця і зникла між каштанами, в білих суцвітках. Дві пари очей — сині і сірі — провели її, потім несміло зустрілися. Руки хлопця і дівчини зійшлися на кам'яному стовпі, торкнулися кінчиками пальців.

Юнак схвильовано зітхнув, опустив погляд униз.

— А що ви... загадали?

Вона несміливо і трошки лукаво зиркнула на нього.

— А ви? Що загадали?

— Я... про вас...

— І я... про вас...

— А що саме?.. — Скажіть ви...

— Я скажу... я задумав, чи не розлучимось ми... чи будемо завжди друзями...

— І я... те саме...

Вії піднялися і знову опустилися.

Ой мабуть, не зовсім так задумали хлопець і дівчина!

Хлопець несміливо торкнувся пальцем руки дівчини, прошепотів:

— Знаєте що... давайте поклянемось!

— Поклянемось?

— Еге. На вічну дружбу. Клятвою крові.

— Як це клятвою крові? — схвильовано запитала дівчина.

— Так робили наші предки, — таємничо прошепотів хлопець, схилившись до її вуха. — Коли хотіли стати кровними друзями, побратимами. В келиху з вином змішували свою кров... і випивали...

Очі дівчини округлилися, запліменіли вогниками цікавості і рішучості.

— А потім?

— Потім треба клястися. На вічну дружбу. Хто зраджує друга, того карає клятва крові. Де б він не був — на землі чи на морі, під водою чи під землею — всюди його наздожене страшна кара...

Вуста дівчини відкрилися, очі замріяно сягнули десь в безмежжя.

— Я згодна...

— Тоді сьогодні... Ввечері... О восьмій годині. Або краще о дев'ятій.

— Гаразд. Я прийду...

— Біля Володимира... Чуєте, Оленко?

— Чую, Миколо...

Вона пішла по алеї. Хлопець не зводив погляду з її трохи вуглуватої, милої постаті в простенькому синьому платті.

Вона зупинилась, оглянулась. Ледве помітно махнула рукою.

СНИ НАЯВУ

Микола йшов по вулиці і нікого не бачив. Він співав щось собі під ніс, всміхався до перехожих, дерев, весняного вітру. Зустрічні люди лаялися, натикаючись на нього, а потім, побачивши на його обличчі блаженну посмішку, говорили вслід, знижуючи плечима:

— Божевільний або п'яний... Не інакше...

А він міряв потертими черевиками Хрещатик, плив у святковому потоці юрби, марив наяву, забувши про все на світі.

Він знову побачить сьогодні ввечері її. Загляне в бездонні очі, торкнеться тремтливих рожевих пальців, почує ніжний хвилюючий голос. Як дивно, як неймовірно!

Коли це сталося? Чи це завжди було?

Не можна повірити, щоб коли-небудь не існувало Оленки, не може бути, щоб Микола жив без неї. Вона існувала, йшла поряд, він знав про це, тільки не хотів турбувати її... Як це було?..

Кілька днів тому Микола одержав диплом в консерваторії. Він закінчив композиторський відділ. Були поздоровлення, був концерт, веселий галас товаришів, а потім — самотність. Друзі віднині йшли на свої облюбовані дороги. У Миколи теж був свій шлях. Він збирався їхати в рідне село над Дніпром, щоб там працювати в клубі.

Микола не одразу зважився на цей крок. Перед тим було багато шукань, роздумів, сумнівів. Шлях до великої музики почався з дитинства, коли він побував на симфонічному концерті в Києві. Той вечір в Пролетарському саду вривався в свідомість хлопця навічно. Сплелось все в єдиному гармонійному акорді — темно-синє небо над Дніпром, задумливі каштани і дуби, пришиклі люди і могутній прибіт райдужних звуків.

Микола сприйняв тоді музику, як рідну стихію, як лебідь вперше сприймає воду, як сокіл — повітряний простір, як сліпонароджений — перші промені безмежного розмаїтого світу після щасливої операції.

Виконували Бетховена. Героїчну симфонію. Ураган мелодії переслідував Миколу, не давав спати, сплітався з його повсякденним життям, змушував мріяти. І вже в сьомому класі він безповоротно вирішив стати композитором.

Дехто з дорослих насміхався над ним, подейкував:

— Закортіло Миколі бути лірником. На легкий хліб потягнуло. В колгоспі, бач, йому важко.

Паличкою махати, звичайно, легше, ніж вилами гній накидати...

Микола не розумів, що часто в тих словах треба було шукати не безпричинну злобу, а багатівковий біль за втраченими можливостями, гнів стихії, яку так довго тримали в полоні, не даючи їй достойної роботи. І хоч хлопця проводжали в Київ не лише глумливими, а й добрими, сердечними словами, він довго зберігав у душі гіркоту, образу і навіть мстиве бажання — довести насмішникам, що вони обмежені, грубі люди.

Та згодом плетиво образи, дитячої гордості і наївних бажань розвіялося назавжди. Добрий імпульс цьому дало останнє побачення з учителем співів Яковом Степановичем. Це було на третьому році навчання в консерваторії. Микола приїхав до рідного села на канікули. Йому передали, що Яків Степанович дуже хворий і незабаром помре. Микола відвідав його в невеликій хатині біля школи.

Надовго хлопець запам'ятав той вечір, висхлі руки вчителя, його ледве чутний голос і дивні, потойбічні очі. Погляд їх був прозорий, ніжний і вимогливий.

— Я радий, що ти прийшов, Миколо, — шепотів учитель. — Хотілося перед смертю сказати тобі кілька слів...

— Ви не вмрете, учителю...

— Не говори зайвого, — спокійно заперечив Яків Степанович. — Треба завжди бути щирим... а тим більше перед кінцем...

Помовчавши, вчитель запитав, дивлячись в очі юнака:

— Ти любиш музику, Миколо?

— Дуже, Якове Степановичу...

— Я знаю. Бачу... Думаю, що станеш добрим композитором... Тільки скажи... де ти будеш жити?.. Працювати?..

— Не знаю, — розгубився Микола, — Може, в Києві...

— В Києві, — повторив учитель. — Чому так тягнуться в місто? Для чого? Ну, я розумію тих, хто збирається стати слюсарем, токарем... працювати на заводах чи в установах... А ти... чого ти там шукаєш?

Микола мовчав, захоплений зненацька справедливим докором. Вчитель взяв його руку в свою висохлу гарячу долоню і палко зашепотів:

— Я не хочу тебе ні в чому переконувати... Якщо в душі людини живе зерно добра і правди, то воно розквітне... обов'язково. Я хочу, щоб ти правильно зрозумів мене... Ти свою музикальну душу одержав тут, серед трударів землі, села. Згадай, Миколо, що народ вічно зберігає в лоні своєму пісню і казку... а з того чудового джерела брали початок наші великі піснярі... так було завжди... І ти не повинен бути винятком...

Старенького вчителя поховали над Дніпром, на старому цвинтарі. На свіжу могилу спадало жовте листя, в небі пливло бабине літо. Було сумно і ясно. Микола дивився у далину і потай дивувався, що йому не хотілося плакати. Навпаки, в душі дзвеніла радісна струна. І в її звучанні чувся Миколі голос старенького вчителя, який говорив, що життя продовжується, народжується, розвивається... Що треба йти в середину його потоку, а не крутитися у вирі, хай навіть дуже великому...

Хлопець зрозумів Якова Степановича... А може, просто відкрив цю думку в своїй душі — повернути те, що здобув, назад, в те джерело, звідки вийшов. Останній рік був сповнений роздумами, суперечками з товаришами, боротьбою з самим собою.

І ось прийшло остаточне рішення. Він повертається до рідного села. Дехто сміявся, кажучи, що працювати в сельбуді з освітою композитора все 'дно, що грати симфонію на балалайці, та Микола не зважав на це. Він знав, куди йде, бачив мету, далекі обрії майбутнього. Тільки чогось ще не вистачало. Серце бажало, щоб поряд хтось ішов... в житті, в мріях, в дерзанні...

І ось... зустрілася вона.

Микола у трамваї протискувався до виходу. Схилився до якоїсь дівчини, ввічливо запитав:

— Ви зійдете тут?

— Ні.

— Дозвольте пройти.

— Прошу...

Микола ступив на східці, випадково оглянувся. І остовпів.

На нього зиркнули великі сині очі, обрамлені чорними віями. Над ними крильми розліталися густі брови, що зрослися на переніссі. Дівчина ніяково всміхнулася. Трамвай зупинився. Кондукторка назвала зупинку, смикнула за мотузку дзвінка.

— Вам сходити? — тихо озвалася дівчина.

Микола не рухався з місця. Він стояв стовпом, несміливо поглядаючи на неї. Що трапилося, хлопець не знав. Він тільки серцем усвідомлював одне: нізащо не можна залишити її, не познайомившись, бо не можна буде жити без неї. Трапилось таке, чого ніяк не збагнути... Але що робити, як звернутися до неї? Може, вона розсердиться, вилає, осоромить...

Трамвай дійшов до Червоноармійської, зупинився. Дівчина глянула на Миколу, наблизилась до виходу. — Мені пора. Дозвольте... Вона вистрибнула з трамвая. Пролунав дзвінок. І тоді Микола, ні про що не думаючи, незважаючи ні на кого, кинувся вслід за нею.

Вона йшла по правому боці вулиці. Микола перейшов на лівий бік. Нервово м'яв у руках дипломну книжку, поглядав на дівчину, з кожною хвилиною втрачаючи сміливість... Дівчина помітила його, раз у раз поглядала на нього через вулицю. Це надало сміливості Миколі. Він вихопив з кишені блокнот, знайшов огризок олівця. Натикаючись на стовпи, на людей, похапцем почав писати:

«Дорога незнайомка...»

Зупинився, з досадою почухав потилицю. Банально! Ніби в якомусь сентиментальному романі. Та й що він їй напише? Що хоче зустрітися! Що вона йому подобається? Хіба можна

передати словами те почуття, яке виникло в душі, коли він сам не може дати йому назви?

Микола рішуче порвав листочок, подивився знову на правий бік вулиці. Дівчина зникла. Погляд хлопця не бачив її серед потоку людей. Ех, розтяпа! Боягуз!

Микола метнувся через вулицю. Він не зважав на свисток міліціонера, на сигнали автомашин. Метушився серед людей, заглядав у лиця дівчат. Нема! Він був ладен рвати волосся на голові. Що ж тепер буде? Як він без неї житиме? Хіба знайдеш її у великому місті, не знаючи навіть ім'я?

І раптом Микола побачив її. Дівчина стояла біля сатураторного візка і пила газовану воду. Дивилась на нього. І Микола відчув якимсь невідомим чуттям, що вона чекає його, хоче, щоб він підійшов.

Хлопець рішуче догнав її, пішов поруч. Вона не обернулась, тільки матово-біла щока її запаленіла. Вони вийшли до Ботанічного саду. Тут було затишно. На голови перехожих падали одцвітаючі свічки каштанів. Плакучі верби пестливо торкалися ніжно-зеленими косами людських плечей і облич.

Микола кашлянув. Дівчина зупинилася, підняла вгору вії. Їхні погляди зустрілися... і не могли розійтись. Хлопець не бачив ні стоптаних білих черевиків, схожих на козячі ратиці, ні старенького плаття. Він купався в синьому джерелі, що струмилося з новоодкритого світу — світу її очей. Біля серця солодко защеміло, воно билосся глухими, лункими ударами, ніби теж хотіло пробитися в юний, весняний світ, щоб побачити її... її... Вона... Одне слово... і більше не треба жодних. Вона! Одна в цілому бутті! Вона марила в снах, мріях, видіннях, в музиці, в піснях, вона малювалася на сторінках книг, дивилася а блакиті неба, з квітів, обзивалася в шепоті дерев, в подиху травневих вітрів...

А тепер вона стоїть перед ним в образі дівчини. І Микола знає, відчуває, що це не перша зустріч, — він знає, що так було вічно... завжди... Та й справді — хіба без неї можна жити? Хіба вона може не існувати? Розлука буває не назавжди... І вони теж були в розлуці... А тепер зійшлися. Навіки... Довго стояли вони, зачаровано дивлячись одне на одного.

— Я... Микола...

— А я... Оленка, — почувся несміливий голос. Микола аж засміявся від щастя. Оленка!

Оленка! Яка гармонія в одному слові. Оленка! Ціла симфонія в цьому імені! Саме це ім'я марилося і в снах, і наяву...

Три дні зустрічалися Микола і Оленка. Ходили по алеях над Дніпром, між рядами каштанів і лип, і все говорили, говорили. Про свої мрії, про навчання, про музику, книги. І лише про почуття, яке в обох пломеніло в очах, рвалося з грудей, чулося в кожному русі, в кожному погляді, не говорили...

Хлопці в гуртожитку помітили незвичайний стан Миколи. Роз'їжджаючись додому, жартували:

— Еге, закохався Горенко... Прощай тепер сільський клуб. Не поїде ентузіаст на ниву народну!..

Микола, справді, відкладав поїздку додому. Він повертався з побачення, бив себе кулаками по голові, картав за те, що не сказав Оленці того, що думав, писав вірші. В одному з них він намагався виправдати свою несміливість.

Бачать із навколишніх багато,
Як тривожно й радісно мені...
Дівчині ж про тебе не узнати,
Ні!
Не узнать, не чути тої вісті.
Про мої страждання вогняні
Не осмілюсь я їй розповісти,
Ні.
Не осмілюсь, мучитися знову
Буду наяву і уві сні,
Щоб із вуст її не вчути слова:
— Ні!
Бо себе нікуди не подіну
Ні отут, ні десь у даліні.
Бо хіба таку ж я ще зустріну?
Ні!..

Та ось сьогодні допомогла воскресла бджола. Микола вирішив більше не ждати. Він летів по вулицях Києва, мов на крилах. В душі органом звучало тільки одне: сьогодні він знову буде бачити Оленку, дивитиметься в її ніжні очі, чути тихий, грудний, неповторний голос.

Він згадав про клятву крові? Еге, треба ж дістати вина! Чи вистачить грошей? Микола вивернув кишені, знайшов дві потріпані троячки, один карбованець і жменю мідяків. Сім карбованців і сорок копійок. На дороге вино не вистачить. Ну та дарма... Хай буде дешеве...

Микола рішуче повернув до «Гастронома»...

ДОЧКА І МАТИ

Мати Оленки працювала в аптеці продавцем. До неї зараз поспішала дочка, щоб поділитися своєю радістю. Оленка не пам'ятала жодного слова з того, що було переговорено з Миколою вчора, сьогодні. Вона пливла на хвилях п'яної радості, самозабуття, бачила тільки якесь сяйво перед собою... і тим сяйвом був блиск його очей. Оленка не допускала думки про кохання. Вона не могла думати так. Це було соромно. Це було лиш на сторінках книг. А в них щось інше. Незрозуміле. Дивне... І приємне. Мертва бджола, яка потім ожила... Клятва крові...

Вона стріпнула головою, ніби відганяючи неймовірні видіння, тихенько засміялася. Хлопці довгими захопленими поглядами проводжали її. Оленка не бачила нікого. Музика любого голосу звучала в її вухах, в просторі ввижались глибокі сірі очі, високий блідий лоб.

Оленка зайшла в аптеку, проштовхалася до ручного відділу. За прилавком стояла повна красива жінка з владним суворим лицем. Вона помітила дочку і строго осміхнулася. Вийшла з-за прилавка. Оленка кинулася до неї, цмокнула в щоку.

— Що з тобою? — здивувалася мати. — Ти якась чудна сьогодні! Очі горять... щоки червоні... Ти випадково не випила?..

— Що ти, мамусько, — зашепотіла Оленка. — Як могло тобі прийти в голову... Я хотіла сказати, що познайомилася...

— Познайомилася? З ким? — З хлопцем...

— Цього ще не вистачало, — занепокоїлася мати. — А хто він?

— Микола, мамочко!

— Я не про те питаю, дурненька! Хто він за професією?

— Композитор. Красивий, розумний... Якби ти бачила його, ти похвалила б мене...

— Композитор — це непогано! — строго сказала мати.

В цей час інша продавщиця гукнула:

— Маріє Іванівно! Мати оглянулася. До її відділу вже зібралася черга. Чувся незадоволений гомін.

— Приведи його завтра до нас. Я запрошу Олену Антонівну. Вона одразу скаже, чого він вартий. А тепер іди... Мені ніколи.

Оленка вийшла з аптеки, полегшено зітхнула. Вона сподівалася бурі, а вийшло все гаразд. Навіть можна буде познайомити Миколу з батьками. Ось тільки недобре, що мати запросить Олену Антонівну. Оленка не любила її. Це була п'ятдесятип'ятилітня обивателька, яка ніде не працювала, отримуючи пенсію за покійного чоловіка. Вона мала великий вплив на Марію Іванівну, і кожне слово її було законом для мами. Та дарма! Хай говорить, що їй заманеться. А сьогодні попереду — велика радість. Вони з Миколою знову зустрінуться, будуть ходити в сяйві зірок під кронами столітніх дерев, і в і н читатиме її вірші про кохання, про дивовижні мрії, про наступні дороги життя...

І найголовніше — сьогодні таємнича, хвилююча клятва крові. При думці про неї душа Оленки завмирала в передчутті чогось невідомого, що мало змінити все її життя...

КЛЯТВА КРОВІ

Вони зустрілися о дев'ятій біля пам'ятника святому Володимирі. Микола одгорнув борт піджака, показав засургучовану головку пляшки.

— Дивіться... Це вино...

— Для клятви? — таємниче прошепотіла дівчина.

— Еге. Давайте походимо трохи, погуляємо, а потім десь в гушавині відкриємо. Треба, щоб ніхто не бачив...

— В Пролетарському саду...

— Добре, Оленко... Вони з півгодини постояли біля бар'єра, мовчки спостерігали за імистою далиною, що поволі огорталася сутінками. На Дніпрі загоралися вогні бакенів, миготіли в тремтливій течії. На небі засяяли великі зірки. Понад Володимирською гіркою пливла протяжна мелодія народної пісні. То десь співали хлопці та дівчата, які збиралися роз'їжджатись на канікули. Оленка повернулася до Миколи, в її очах він помітив одблиски вогнів Подолу.

— Чари які, Миколо...

— Чари, Оленко... У мене таке враження, наче ми з вами пливемо в далеку і невідому дорогу...

— І в мене... схоже...

Навколо снував гомінливий потік людей. Оленка з Миколою одійшли від бар'єра, повільно попливли разом з юрбою вниз, до Хрещатика. Тримаячись за руки, мов діти, вони піднялися по вулиці Кірова до Пролетарського саду.

Над містом впала синя темрява. З-поміж дерев лунали звуки симфонії — там виступав республіканський оркестр. Сотні людей снували по алеях парку. Микола зупинився, запитливо заглянув у очі супутниці.

— Сюди не підемо... Дуже людно...

— А куди?

— Краще на кручі Дніпра...

— Як хочете, Миколо...

— Тоді ходімо зараз. Тільки ні, не можна... Я ж забув, що потрібно склянку або келих.

— А чого ж ви мені не сказали? — здивувалася Оленка. — Я б взяла з дому...

— Я не подумав, — занепокоєно відповів Микола. — Але нічого. Ми десь в ларку купимо.

Вони рушили далі. Микола зупинився біля одного магазину, зайшов до середини. Ніяковіючи, покликав одну з продавщиць.

— Скажіть, будь ласка, у вас є склянка?

— Яка склянка? — здивувалася вона. — В нас продуктовий магазин, а не посудний...

— Та ні, може, у вас є.

— Є. Але ми не продаємо.

— Мені дуже потрібно. Я прошу вас, продайте... Або дайте тимчасово...

— Не можу, — сердито сказала продавщиця. — Це вже хильнуть закортіло. Такий молоденький і п'яниця!

Покупці засміялися. Микола, почервонівши, прожогом кинувся на вулицю.

— Нема? — поцікавилася Оленка. — Нема, — похмуро сказав Микола. Він підійшов ще до кількох ларків. Але в жодному з них склянок не продавали. Так вони добралися до Печерського спуску. Далі магазинів не передбачалося.

Микола розпачливо глянув на дівчину. Вона теж засумувала. Здавалося, що за дурниці — нема склянки! Та в цьому випадку діяло щось значніше, ніж проста невдача. В нічному освітленні, під шумливими вітами каштанів, в промінні зірок все здавалося непростим. І невдача з склянкою, що мала послужити для клятви кроні, теж ставала символічною.

— А може, завтра? — несміливо запитала Оленка.

— Не можна... Тільки сьогодні. Клятви не можна відкладати...

— Що ж тоді робити? Може, прямо з пляшки?

— Не годиться... Як же з пляшки пити разом?..

— А треба разом?

— Обов'язково... Знаєте що? Я придумав. Бачите — стоїть пивний ларьок?

— Так він же зачинений.

— Нічого. Біля нього ящик для сміття. Я сам часто бачив, як викидають побиті склянки в ящик. Може, там щось знайдеться...

— Добре, Миколо, — зраділа дівчина. — Ходімо туди...

Прогноз Миколи виявився правильним. В сміттевому ящику вони знайшли вищерблену склянку. Микола обережно загорнув її в газету, як найбільшу дорожчизну, щасливо посміхнувся.

— А тепер гайда до Дніпра. Там помиемо її.

На Печерському спуску світла майже не було. Оленка і Микола йшли в суцільній тьмі поміж привидами дерев. Де-не-де на стовпах траплялися лампочки, і тоді вони вступали в маленьке примхливе коло проміння. Вітер хитав ті лампочки, і дерева здавалися живими. Могутні віти розгойдувалися в повітрі, ніби жестикулювали в відчайдушній пристрасній суперечці. Інколи деякі

з них схилилися донизу, енергійно торкалися облич Оленки й Миколи, мов запитуючи їх або чекаючи підтримки в тій весняній дискусії.

Оленка боялася ходити поночі в таких відлюдних місцях. Та нині вона відчувала поряд з собою руку, що випромінювала спокій і силу. Опираючись на неї, вона могла йти куди завгодно і скільки завгодно. І хлопець наче розумів її настрої. Він ішов поряд з нею тихо, обережно, мов боячись розхлюпати якийсь невидимий келих.

Дніпровська хвиля зустріла їх журливим плюскотом. По набережній інколи проходили машини. Микола розгорнув газету, вимив склянку.

— Чиста...

Він вибрався на насип. Оленка торкнулася його руки, показала на схід. Там, за силуетами далеких будинків Слобідки, сходило багрове коло місяця.

— Я дуже люблю місяць, — сказала вона. — Це чудово, що він зійшов зараз...

Микола щасливо всміхнувся. Смішна і люба. Безумовно, місяць зійшов для неї... для мене...

Взявшись за руки, вони знову пішли нагору. Минувши Аскольдову могилу, заглибилися в зарослу кущами алею. В гущавині, під столітніми дубами, знайшли ветху лавочку. Десь на схилах заливалися п'янкими піснями солов'ї. Поміж стовбурами дерев пробирався потроху вгору місяць. Ставало прохолодно...

Микола зняв піджак, накинув його на плечі Оленці. Вона вдячно кивнула, закуталася. Намацала в боковій кишені пляшку. Витягла, подала йому.

— Почнемо? — запитала серйозно, довірливо.

Він мовчки хитнув головою, дістав ніжик, вкрутив штопор у корок, витяг його. Взяв склянку, налив майже доверху вина. Підняв її поперед себе, показав Оленці на тлі місяця. Вино блиснуло, заграло багровими іскрами. Дівчина здригнулася, ніби від холоду.

— Що з вами? Може, холодно?

— Ні, нічого... Мені просто... якось моторошно...

— Може, ви боїтесь?

— Ні! — з викликом озвалася вона. — Не боюся. Що треба робити далі?

— Додати до вина... крові, — прошепотів Микола. — Ось дивіться, я зроблю собі... Він розкрив лезо ножики, запалив сірника, подержав його над вогником. Потім чиркнув ним палець. Оленка скрикнула. Микола підняв склянку, і дівчина бачила, як з його пальця в вино впало кілька крапель крові. Краплі розпливлися тягучими смугами, надаючи рідині моторошного забарвлення.

Микола поставив склянку на лавку, знову потримав лезо над сірником. Несміливо подав ніжик дівчині.

— Тепер вам...

— Зробіть самі... Вона простягнула руку. Микола взяв тонкі пальці Оленки, доторкнувся до одного лезом. Тихо прошепотів:

— Не боїтеся?

— Ні! — з викликом заперечила дівчина. Обличчя її в місячному сяйві було блідим і урочистим. Ось воно на мить здригнулося, затремтіли тіні брів.

— Боляче? — схвилювався Микола.

— Ні... — в захваті прошепотіла Оленка.

Він підняв склянку, наблизив до неї руку дівчини. Вона з трепетом спостерігала, як кров її змішувалася з кров'ю Миколи. Десь в глибині оживали почуті і прочитані образи, заховані в душі таємничі картину предковичних часів. Йї здавалося, що це вже колись було... Хлопець прихилився до неї, прошепотів: — Тепер треба випити... і все...

— Разом?

— Разом...

Вони припали до склянки. Їх уста були поруч, торкалися одне одного.

Гаряча рідина обпекла Оленку, але вона хоробро допила до кінця. Одхилилася, передихнула. Микола підняв порожню склянку вгору, врочисто проголосив:

— А тепер... поклянемося... І зовсім тихо, проникливо, щиро додав, тримаючи Оленку за руку:

— Я клянуся... бути вічно вірним нашій дружбі... Якщо зраджу — то хай мене покарає клятва крові...

— Клянуся, — почувся тремтячий голос Оленки, — що ніколи не порушу клятву крові...

Микола вдарив склянку об землю. З дзенькотом розлетілися навколо скалки.

— Щоб ніхто ніколи не міг пити з цієї склянки, — пояснив він.

Вино зашуміло в голові Оленки. Вона схопила пляшку, розбила її об стовбур дуба.

— Щоб ніхто не пив більше цього вина!. Микола несміливо взяв її за руку, заглянув у очі. Вона, глибоко вдихнувши повітря, прошепотіла:

— Може, ще щось треба?..

— Ще... треба поцілуватися... Формально... — Так вимагає клятва?..

— Угу...

Оленка, не задумуючись, обхопила за шию хлопця, поцілувала. Він, відчувши біля себе її стан, груди, палаюче обличчя, не тямлячи себе, схопив її в обійми.

Довго, ой, довго тривав цей «формальний» поцілунок. І, напевне, ніхто з них не хотів закінчувати його.

Оленка падала в безодню, летіла у вихорі незвіданого почуття в незнайомий світ, відкривала його вперше і не могла покинути.

Микола випростався, охопив долонями гаряче чоло, завмер. Дівчина знеможено сіла на лавку. Заплющила очі. Щось промовила. Він кинувся до неї, притулив її руку до своєї щоки.

— Ти щось сказала?..

Вона не здивувалася, що він назвав її *ти*. Так треба. Так має бути.

— Що це було? — ледве чутно запитала чи в нього, чи в вітру, чи, може, у свого серця. — Невже це... воно.

Знову мовчання. Знову грозовий поцілунок. І так без кінця.

Місяць піднявся між верховіття дубів. Замовкали далекі звуки міста. Вщухли солов'ї. Тільки вітер захоплено хитав напружені життєвою снагою віти, доносив з далеких полтавських полів запахи квітів і полину.

Оленка лежала в обіймах Миколи, щаслива, виснажена неймовірним спалахом почуттів, і місячні промені ткали на її блідих щоках неземні узорі. І раптом Микола відчув, як вона здригнулася.

— Що з тобою, Оленко?

— Нічого... нічого... мовчи... Ще хвилинку... Микола занепокоєно заглянув у її лице. Очі Оленки вдивлялися в глибину нічного неба, на далеку кулю місяця, яка то поринала в хащі хмар, то знову випливала з них на ясне тло. Ось пливе чорна фантастична потвора. Вона роззявляє велетенську пащу, намагається ковтнути ясне світило. Місяць пручається, судорожно пульсує, виривається знову на волю...

Оленка з хвилюванням і острахом дивилася на космічну боротьбу двох велетнів. Їй вони здавалися символами життя. Якщо переможе світло — все буде ясно, гарно, щасливо. Вони з Миколою завжди йтимуть разом, не розлучаться повіки. А якщо ні... ой, краще не думати!

Місяць поринув у темну хмару. Питьма огорнула простір. Оленка притислася до Миколи, ждала. Неясні проблиски пробивалися крізь густу пелену, ніби там, за нею, билося, пульсувало болюче, гаряче серце неба. Невже не вирветься, не вийде з'явиться знову?

Минали хвилини... чи віки... Микола чув, як дівчина важко дихає, як тремтить її тіло.

— Тобі погано, Оленко?

— Зараз... Одну мить... зачекай...

Срібною каймою спалахнув край хмари. Ось... зараз... вийде світило, розжене морок... Ні! Ще чорніша запаща з'являється з безмежжя, покриває, гасить останні іскри надії...

Серце в Оленки впало. Невже кінець? Невже таким буде їхнє життя? Знала в глибині душі, що це забобони, що нема ніякого зв'язку між місяцем і людиною, але нічого не могла подіяти з настроєм. Чорний покрив хмар затулив не тільки промені місяця, він вкрав і дитячу, новонароджену віру...

Та ось... заясніло вгорі, завирували темні громаддя в небі. Вітер налетів з Дніпра, радісно захитав велетенські дерева. Місяць вийшов з темряви раптово, ніби камінь, викинутий з праці владною, сильною рукою. Хмари розбіглися врізнобіч, зоряне тло збільшувалося... і, нарешті, лише ясне коло нічного світила одне панувало в космічному безмежжі...

Оленка знеможено-радісно заплющила очі.

— Нарешті, — прошепотіла вона.

Микола нічого не питав. Він інтуїтивно відчував її настрій, знав, що в ній тепер діється щось знаменне і важливе. А коли срібне проміння місяця осяяло її натхненне, щасливе обличчя, він все зрозумів. Знову їхні уста були разом, і нічні прозорі тумани котилися між деревами, лягали до ніг хлопця і дівчини. А може, то не тумани були... Може, то дніпровські добрі духи ласкаво всміхалися до закоханих, соромливо огортаючи їх сивим серпанком.

Вже під ранок вони вертали назад, німі, приголомшені. Пустинні вулиці мовчали. Тільки де-не-де лунко віддавалися кроки окремих перехожих. Недалеко від вулиці, де жила Оленка, Микола сказав:

— Мені все здається сном... Ти зараз підеш додому... А я залишусь один. Я не зможу тепер без тебе... Ти розумієш, Оленко? Я не зможу...

Вона радісно зазирнула в його лице, в темні пристрасні очі.

— Так ми ж знову зустрінемося, Миколо...

— Я не хочу зустрічатися з тобою, — палко заперечив він. — Я хочу завжди бути рядом... Давай поїдемо разом в село. До мене... Я працюватиму в клубі. Буду вивчати народні пісні, писати свої, організую хор... А ти...

— А я, — перебила, його Оленка, — працюватиму в школі... Я ж закінчила учительський технікум. Правда, ти й досі не знав цього?

— Ніколи ж було, — кумедно промовив Микола.

Обоє засміялися. Оленка поклала свою долоню на груди Миколи, тихо сказала:

— Хіба ти міг сумніватися в мені? Я поїду... Куди захочеш... Завтра... та ні, вже сьогодні... мама запрошувала тебе до нас в гості...

— В гості? — злякався Микола. — Я ж не знайомий!..

— Так познайомишся, смішний. Приходь сюди о восьмій годині. Я ждатиму тебе... А потім, ввечері, про все поговоримо...

Вона подала йому руку, поклала її в сильну, тонку долоню коханого, тихенько відступила, не зводячи погляду а його очей. Ще на мить їхні пальці затрималися, потім розійшлися, навіть на відстані несучи дивне почуття єдності.

Стукнули двері будинку. Микола зітхнув і поволі пішов назад. Над дахами загоралась зірниця...

Мелодія друга РІШУЧІ КРОКИ

ТІНІ І СВІТЛО

Микола постукав у полуплені двері. Хвилюючись, кашлянув. За дверима зашепотіли, дзенькнув засув. Виглянула висока пишна жінка з гарним чорнобровим лицем. Вона на якусь мить привітно всміхнулася, потім одразу спохмурніла. Провела поглядом від стоптаних брезентових черевиків Миколи до його худорлявого обличчя, строго запитала:

— Що вам потрібно?

— Пробачте... Чи тут живе Дячук?..

— Тут. Це я..

— Мені потрібна Оленка... Вона казала, що сьогодні..

Мати Оленки зневажливо зиркнула на сірий потертий піджачок хлопця, одрізала:

— Сьогодні вона жде гостя. Жениха. Розумієте? Скажіть, що передати..

Микола розгублено заморгав очима. Винувато затоптався на місці.

— Як же так? Вона запрошувала..

Він поглянув у очі матері таким ясним, дитячим поглядом, що вона пом'якшала. Перехилилася в коридор, прошепотіла:

— Зустрінетеся з нею пізніше. А тепер вона жде композитора. Ви ж розумієте..

Микола зрадів:

— Так це ж я композитор. Вона мене запрошувала. І говорила, що ви також..

Мати аж одхитнулася, скривилась, ніби проковтнула щось кисле, силувано всміхнулася.

Недовірко перепитала:

— Справді, композитор?

— Точно! — закивав головою хлопець.

Вона знизала плечима, гукнула в глибину коридору:

— Оленко!

Почулися швидкі кроки, дзвінкий голос. У Миколи радісно тьохнуло серце. Вона! Блиснули сині промінці, прозвучали, мов музика, слова:

— Ой Миколо, пробач! Я затрималася. Мамо, знайомся, це і є Микола. Проходь в кімнату..

— А ми вже познайомилися, — стримано сказала мати. — Прошу..

Вона одразу стала як хмара. Важко засопіла, пішла на кухню. Закохані не помічали того. Оленка провела Миколу до кімнати. Він переступив поріг, оглянувся несміливо. Досить велике приміщення було загроможене безліччю всякої всячини. І комоди старовинного виробу з викрутасами, і дзеркальні шафи, і буфет з десятками склянок та келихів, і столики з слониками, кружевками та статуетками. Все це розташувалося так хаотично, без смаку, що вільного місця не залишилося.

Біля круглого стола, на якому вже стояло кілька пляшок та графинів з напоями, сиділо двоє. Чоловік з запалими грудьми і склеротичним, одутлим обличчям та огрядна жінка. Вона здивовано-презирливо втупилася в хлопця, примружила очі, запитливо мугикнула.

Оленка щасливо всміхнулася, взяла хлопця за руку, потягла до столу.

— Будь, як дома, Миколо. Знайомся. Це мій батько, Мусій Трохимович. А це наша знайома, Олена Антонівна..

Батько подав Миколі холодну вогку руку, а Олена Антонівна тицьнула два випечені пальці.

Доки він сідав, не знаючи, куди подіти довгі худі руки, жінка безцеремонно розглядала його з голови до ніг. Скоса зиркнувши на неї, Микола відчув дивне почуття антипатії. Він помітив і примружені очі, і бундючний вираз, і тонкі губи, які безперервно ворушилися, ніби обсмоктуючи щось.

«Немов черв'яки, — подумав Микола. — І чого вона так дивиться на мене? Що має спільного з нею Оленка?»

Оленка теж відчула якусь настороженість в настрої Миколи. Запанувала мовчанка. Тоді батько смачно цмокнув губами, простягнув руку, підняв пляшку з горілкою.

— Ну що ж, зятьок. Вип'ємо за знайомство!..

— Тату, — спалахнула Оленка. — Як ти можеш?..

— А що таке? — здивувався грубувато Мусій Трохимович. — Хіба я що сказав? Я радий,

що прийшов зятьок. Сьогодні він, завтра, може, буде другий... Не важно! Аби випить було. Правда, синок?

Олена Антонівна багатозначно хихикнула. Оленка почервоніла ще дужче, на очах у неї виступили сльози. Микола не знав, куди подітися. Батько, цинічно усміхаючись, старанно закручував штопор в корок.

До кімнати зайшла мати. Вона покликала Олену Антонівну. За кілька хвилин вони накрили на стіл. Почалася вечеря. Налили в чарки. Пливла якась негарна тиша. Блудливо всміхалася Олена Антонівна, насуплено дивилася в тарілку мати.

— Ну що? Будьмо? — бадьоро вигукнув батько. — Дай боже нашій Оленці хорошого жениха. Ну, пити — не перепити!..

Мати бликнула на нього, торкнулася вустами до келишка, поставила на стіл. Микола випив до дна. По грудях пройшла тепла хвиля, він почув себе трохи вільніше.

Мати, зітхнувши, поглянула на гостя.

— Так ви, справді... композитор?

— Справді, — радісно згодився Микола. — Ось подивіться... диплом. Недавно одержав.

Марія Іванівна розгорнула книжечку, перебігла по ній поглядом, повернула назад.

— А квартира у вас в?

— Нема, — безтурботно сказав Микола. — Я жив у гуртожитку...

Мати і Олена Антонівна переглянулись.

— А де ж ви будете жити? Працювати?

— Поїду в село. До матері. Там у неї є хата. Тут недалеко, над Дніпром...

— І ви думаєте жити в селі? — з жахом вигукнула мати.

— А чого ж? Там чудово. Ліс, річка, природа... Кращого місця важко знайти. Приїжджайте, вам сподобається...

— Умгу, — мугикнула мати. По її обличчю поповзли багрові плями. Вона замовкла і більше не обзивалася.

Виручав батько. Він без кінця наливав питво в келихи, пив за своє здоров'я. Очі його звузилися, почервоніли. Після кількох чарок він розійшовся, почав базікати якісь дурниці і нечисті слова:

— Бери її, Миколо. Бери! А цих старих шлюх не слухай... Головне, мене не забувай... Півлітра купиш — і до мене... Оленку держи в руках... Коли ж горе яке-небудь — пий... Заливай його... Найкращі ліки проти всього...

Він перекидав ліктями посуд, огризався на Марію Іванівну, яка смикала його за піджак, підморгував Миколі. Оленка не знала, куди подіти очі від сорому. Тільки Олена Антонівна монументом височіла на своєму стільці, і губи її іронічно ворушилися, обсмоктуючи щось невидиме.

Вечеря для Миколи здалася пекельною мукою. Він ледве досидів до кінця. Нарешті Оленка встала з-за столу, благально сказала матері:

— Я піду на свіже повітря. У мене голова заболіла...

— Іди, — похмуро бовкнула мати. — Тільки недовго! Ти мені потрібна.

Шепіт каштанів показався небесною музикою після гидких двозначних слів Мусія Трохимовича. Микола вдихав повітря повними грудьми, ніби хотів вигнати з легень і горілчаній дух, і пригнічений настрої, і бридке враження від «знайомства». Він гаряче стискав долоню Оленки, яка мовчазно йшла поруч, поглядав на неї, дивувався. Як серед такої багнюки виросла дивна, чудова квітка?

— Оленко...

— Що, Миколо?..

— Прости мене... я хотів запитати...

— Я знаю, Миколо... мені соромно...

— Як ти могла?..

Вона зупинилася, поглянула печально в його очі.

— Як я могла... вісімнадцять років... Я сама не знаю... Може, мрія мене врятувала. Тільки вона. Я бачила прекрасних людей, чула неземні пісні... Я ждала зустрічі з такими людьми тут... на землі... І ось ти прийшов, Миколо... Забери мене звідси... я не хочу більше так жити... Я хочу в житті бачити свою мрію, творити її... Візьми мене звідси, друже мій...

— Дівчинко моя, — прошепотів Микола. — Ми поїдемо... негайно. Завтра ж. Ти чуєш? Ми почнемо зовсім, нове життя. Без бруду, без жорстоких і гидких слів... без брехні і обману...

Вони знову гуляли над Дніпром, сиділи на лавці під густими заростями акації, перебиваючи

одне одного, розповідали про свої плани.

— Я ввійду в клас... Десятки дитячих ясних очей глянуть на мене запитливо... Я їм буду розповідати про чудові, прекрасні людські мрії. Я їх вчитиму боротьбі і натхненню... Миколо, як це гарно — вчити дітей!..

— А я писатиму пісні для твоїх малюків, — захоплено вторив Микола. — Красиві, веселі пісні... І музику... Щоб вони знали гармонію, щоб бачили красу природи і життя. Ой Оленко... я не можу отямитися від щастя... Невже це дійсність. Торік не було в мене нікого... тільки мрії про тебе... вірші про тебе... а тепер... сама ти з'явилася, ніби чудо... ніби казка...

— Слова твої, Миколо, мов музика... Говори, говори... Невже ти ждав мене... писав вірші про мене?..

— Тільки тобі... тільки про тебе...

— Прочитай... я хочу почути...

— Добре, Оленко... тільки не дивись, що вони слабуваті. Головне — думка...

Микола замислено задивився в далину, де ще багровів важкими барвами захід, почав читати тихо:

...Як мільйони сонечок малих
Відіб'ють в собі ранкові роси,
Серед квітів дивних, запашних
Пройде дівчина золотокоса...

У очицях — простору блакить.
Ніжні перса — вітерець цілує.
Соловей співа — вона мовчить!
Заспіва дівча — усе німує...

І не думає вона, не зна,
Що мені у життєвому плінні
Уявлялася отак весна —
З золотими косами дівчина...

Оленка ніжно притулила його долоню до своєї щоки, схилилася на плече коханого. Прошепотіла здивовано:

— Невже це про мене?

— Про тебе... Тільки про тебе... Хіба є ще в світі інша ти?..

О чарівнице природо! Що робиш ти? Якою силою зімкнула ти ці дві прекрасні постаті, яку неповторну долю готуєш їм — чистим і щирим?..

Знову рядом вуста, серця і подих в подиху. Знову тріумфують, з'єднуються рідні душі під безмежним куполом неба...

«КОНТРЖЕНИХ»

Оленка повернулася додому об одинадцятій. Вона вже забула про матір, про Олену Антонівну, про їхнє враження від Миколи. Все ясно, світло, гарно! Чудовий, щасливий світ! Вони з Миколою одружаться і поїдуть в село. їм нікого і нічого не треба. Є руки, голова, гаряче бажання... Все інше прийде...

Весело витанцьовуючи, дівчина піднялася до вхідних дверей, зайшла до коридору. Наспівуючи пісеньку, зупинилася на порозі.

— Ой мамочко! Яка я щаслива!..

На неї дивилося дві пари очей. Одні — мамині — пронизливі, чорні. Другі — Олени Антонівни — примружені, насмішкуваті. Обидві мовчали. Ніби хто линув холодної води на Оленку. Її веселий настрій миттю випарувався. В душі похололо.

— Чого ви... так дивитесь... Що трапилося?..

Дівчина оглянулася. Може, щось з батьком?

Ні, він лежить на ліжку, розкривши рота, і хропе, аж склянки в буфеті деренчать.

— Що трапилося? — зловісно озвалася мати, посуваючись до неї. — Привела якогось босяка та ще й питаєш, що трапилося? В яке дурне становище ми потрапили? Композитор! І тобі не соромно? Сопливий хлопчисько!..

— Без роду, без племені, — підхопила Олена Антонівна з другого боку.

Без квартири, без роботи! — додала мати.

Олена Антонівна округлила очі, з жахом сплеснула долонями.

— А ти помітила, які в нього штани? Вони ж нависають над колінами! Нерозгладжені. А піджак, як мішковина! Та через самі тільки штани я б не вийшла за нього заміж! Та не те що заміж — не подивилася б! Ти така красива і лізеш в петлю... Опам'ятайся!..

На віях Оленки заблищали сльози. Вона, знетямлена, оглушена криком двох сердитих жінок, не розуміла, чого від неї хочуть. Схопившись за голову, дівчина прошепотіла:

— Чого ви хочете від мене? При чому тут штани? Я його люблю... Ви розумієте? Я люблю...

Олена Антонівна схилилася до неї, облесливо зашепотіла:

— Яка ти ще дівчинка... Любиш, то й милуйся на здоров'я... Будь ласка, моя квартира до твоїх послуг... А заміж ти повинна вийти за солідного мужчину, з положенням...

Оленка з огидою глянула на неї. Що вона каже? Яка квартира? Для неї й Миколи? Навіщо? Які послуги?

А Олена Антонівна атакувала далі:

— Для тебе є справжній жених, а не якийсь приبلуда!

— Який жених? — жахнулася Оленка.

— Русанов! — урочисто проголосила Олена Антонівна. — Що, не ждала? Це тобі не якийсь жевжик! Сила! Я була в нього, він пропонує тобі руку.

— Благородний, багатий, відомий, — підхопила захоплено мати. — Заслужений діяч. Що тобі ще треба?

Вони туркотіли в вуха Оленки, а вона з подивом і жахом згадувала свій недавній візит до Русанова. Це було до знайомства з Миколою. Олена Антонівна, захлинаючись, повідомила, що в неї є чудова партія для Оленки. Воля дівчини, яка підтоптувалася на протязі багатьох років, зламалася тоді під бурхливим натиском. Вимогливі очі матері, облесливий шепіт Олени Антонівни зробили своє. Вона згодилася піти до «жениха».

Піднімалася по мармурових широких сходах на другий поверх, мов на муки. Відчувала на собі чуже плаття, яке їй для знайомства дала Олена Антонівна, ніби кайдани. Все було чуже, огидне, важке... як кошмар... Десь в свідомості жило, ворушилося бажання втекти, повернутися назад, заховатися від недобрих очей і рук... Та ноги механічно несли її далі...

— Ти не знаєш собі ціни. Ти красуня. Він ляже перед тобою. Умій себе поставити. А потім загнуждаєш його. Ввійдеш в високе общество... Будеш сама собі господиня... І мене не забудеш. Сама потім скажеш, що була дурною! Я вже пожила, слава богу, знаю, яке життя і що воно варте.

Ось мідна табличка. Величний напис: «Заслужений діяч мистецтв М. І. Русанов». Олена Антонівна кивнула на табличку, гордо зиркнула на дівчину:

— Бачиш? Приємно наблизитись до таких дверей.

Вона натиснула кнопку дзвінка. Двері широко розчинилися.

З'явився високий, видний чоловік в коричневому костюмі, в білосніжній сорочці. Привітно всміхнувся. Блискавичним поглядом обмацав Оленку з ніг до голови, затримав його на грудях, на стрункій шиї.

— О дорогі гості! Прошу вас...

Він поцілував руку Олені Антонівні, змовницьки моргнув їй, прошепотів:

— Німфа...

Олена Антонівна, зберігаючи величний вигляд, познайомила їх. Оленка назвала себе, пропустила мимо вух його ім'я. Пішла за ним в глибину широкої і довгої кімнати, потім в другу, третю. Нишком дивувалася: навіщо самотньому чоловікові така неосяжна площа? Жити в таких кімнатах, певне, сумно і незатишно...

Русанов розсадив гостей в м'яких кріслах, без упину говорив про останні фільми, п'єси, цікаво розповідав про роботу в кіно.

— У вас, Оленко... дозвольте вас так називати?.. у вас фотогенічне, чарівне обличчя. Треба вам в кіно. Обов'язково. Я гадаю, ви не будете заперечувати? Яка молода дівчина не бажає побачити себе на екрані. Хто ви за фахом? Учителька? Ну, це не для вас. Безперспективна робота. Не можна допускати, щоб пропадала марно така краса. Мій дім відкритий для вас! Я вас запрошуюю — приходьте. Ми з вами подружимо, я допоможу вам!..

Він говорив, говорив без угаву, водив їх по кімнатах, показував картини — унікальні, чудові, грав на роялі сонати і п'єси, а Оленка напружено думала, дивуючись власній інертності:

«Куди я потрапила? Чому я тут? Що спільного в мене з цим розумним, може, навіть добрим,

але зовсім чужим чоловіком?»

А Русанов співав далі, самозакоханий, величний, переконаний в повній перемозі над чудовою здобиччю:

— Ми обов'язково з вами подружимося. Один ваш погляд може стати основою натхнення. Ваша присутність може відродити людину. Ви бачите — я самотній в цьому палаці. Якщо моє серце, мій розум близькі вам — мій дім може стати вашим домом.

Олена Антонівна сяjala. Її жених перевершував найоптимістичніші сподівання. Вона не сумнівалася, що «пташка» спіймана в міцне сильце...

Так було ще недавно. Але зараз... Коли Оленка зустріла Миколу, коли вона збагнула велику радість неповторного кохання! Ніколи! Нізащо!

— Русанов — хороша людина, — спокійно сказала Оленка. — Тільки при чому тут я?

— Як-то при чому? — здивувалася Олена Антонівна. — Ти в нього будеш, як лялечка. Захочеш — на курорт поїдеш, захочеш — Лежатимеш на подушках... Ти повна хазяйка!

— Слухайся Олену Антонівну! — гримнула мати. — Вона тобі добра бажає. Чого надулася? Спробуй не послухатися — я з тобою не так поговорю! Вижену, як собаку...

СОН І ДІЙСНІСТЬ

Миколі снився дивний сон. Ніби стоїть він в порожній велетенській кімнаті, якій не видно кінця-краю. Ні стелі, ні стін, ні вікон. Тільки звідусіль падають на підлогу сині химерні тіні. Вони повзуть, насуваються на Миколу, сплітаються в якісь образи. Зненацька а тих тінях з'являється Оленка. Та ні — це мовби не вона, її обличчя, її стан, її руки, а очі — ні! Вони блудливі, обманні, нещирі, а на вустах — фальшива посмішка.

Микола простягає руки до Оленки, щось питає її. Але вона мовчить. За її спиною видно привид. Це чоловік з самовдоволенням обличчям фата. Він цинічно підморгує Миколі, простягає руку до Оленки.

Застогнавши, Микола прокинувся. Він витер спітніле чоло, якесь мить отетеріло дивився навколо.

У вікно заглядали сонячні промені, з надвору линув клекіт вулиці, запах весни. З динаміка чувся приглушений голос диктора, що тривожно коментував бої в Європі.

Микола швидко заслав ліжку, умився в коридорі, одягнувся. Зупинився над чемоданом, задумався. Що за химерний сон? Він ніколи не думав про Оленку так погано. Може, з нею щось трапилось? Скоріше на побачення. Ще залишилося сорок хвилин. А потім... Загс. І прощай, Київ. Вони з Оленкою підуть у нове, незвідане життя. Навіть не віриться, що щастя так близько...

Він вийшов на вулицю. З неусвідомленим тривожним почуттям попрямував до Історичного музею. Там вони мали зустрітися.

Микола, хвилюючись, міряв широкий майданчик, поглядав на годинник, де поволі-поволі рухалася капосна стрілка, мацав внутрішню кишеню піджака, перевіряючи паспорт. Час, як навмисне, повз черепахою. Микола старався відігнати зайві думки. Він почав оглядати Андріївський храм, милуючись його неповторними стрімкими лініями. Погляд пробігав по плавних, гармонійних обрисах, а в свідомості вже зароджувалася чудова, ледве чутна мелодія.

«Храм створено з музикальних акордів, — вражено подумав Микола. — Основа світу — гармонія. І прогрес... прогрес, безумовно, боротьба за встановлення повної гармонії в світі»...

Він заплющив очі, відчув трошки гордості за таку, як йому здалося, цікаву думку. В душі прозвучали урочисті акорди симфонії. Так. Так! Сильніше. Вище! Це увертюра до симфонії про вселенський похід людства до великого щастя і правди. Він обов'язково напише її. Співають хмари, дзвонить блакитний купол неба, гуде земля під ногами мільярдів!

Микола, забувшись, змахнув руками, диригуючи невидимому оркестру. За спиною засміялися. Урочисті звуки розсипалися, покотилися, перетворилися в звичайні речі, будинки, людей. Він ніяково озирнувся, скося поглянув на трьох дівчат, які насмішкувато спостерігали за ним. Нервово поглянув на годинник. Вже пора. Десята година ранку. Вона ніколи не запізнювалася. Невже щось лихе? Може, захворіла?..

Микола ще десять хвилин терзався муками невідомості. Не витримавши, побіг назустріч — він знав, звідки вона мала йти. Поїдав очима всіх дівчат, жадаючи побачити знайому постать. Дійшовши до пам'ятника Богдана, він повернув назад. Може, вони розминулися? Може, Оленка пішла іншою дорогою?

Та минуло півгодини — її не було. Пролетіла година — Оленка не з'являлася.

Микола, вже не на жарт стривожившись, нарешті вирішив піти до будинку Оленки. Він сів на трамвай, проїхав дві зупинки. Ледве стримуючись, щоб не побігти, добрався до знайомого під'їзду.

Відкрила мати Оленки, Марія Іванівна. Вона, не приховуючи ворожості, нахмурилась, крижаним голосом запитала:

— Що вам потрібно?

— Де Оленка? — навіть не помічаючи її вигляду, схвильовано промовив Микола.

— Нема Оленки, — одрізала мати. — Нема і не буде. Залиште її в спокої...

— В спокої? — аж кинувся від несподіванки хлопець. — Що це значить? Я не розумію вас...

— Пізніше зрозумієте. Одчепіться від неї. Вона вас не любить.

— Вона... це сама сказала? — помертвілими губами прошепотів Микола.

— Сама. Вона не хоче вас більше бачити. У неї є жених. Вона виходить заміж.

Микола стояв, мов сновида. Він вже не чув, що далі говорила мати, не бачив зацікавлених, які визирали з сусідніх дверей. В свідомості дзвеніло без угаву: «Заміж. Заміж. Заміж. Оленка виходить заміж».

Погляд Марії Іванівни пом'якшав. Вона співчутливо поклала долоню на його руку, примирливо сказала:

— Ви знайдете собі дівчину до пари. Не журіться. А Оленка піде своїм шляхом. У неї завидна доля. А ви... що б ви дали їй? У вас нічого нема, крім подертих штанів. Я бажаю вам щастя...

Двері зачинилися, грюкнули, ніби одрізуючи Миколі частину серця. В грудях щось болісно занило. Невже правда? Значить, нема в світі щирості, нема любові? Вони існують лише в думці, мрії!

Сині очі — озера правди — впливали перед ним. Невже вони можуть брехати? І так щиро дивитися, обманюючи? Чому ж тоді можна вірити?

Микола скрипнув зубами, вдарив кулаком по стіні, скрикнувши від болю. Ну й хай! Хай виходить заміж. Всі вони такі — жінки. Не треба йому любові, нетреба подруги. Обійдеться. Поїде в село, працюватиме... а минуле залишиться тільки сном... мрією...

Хлопець похапцем вирвав з блокнота листок паперу, експромтом написав на ньому вірш огризком олівця. Зробивши трикутником конверт, написав адресу, прізвище, вкинув до поштового ящика.

Йшов по вулиці, опустивши голову, не дивлячись на людей, без цілі, без думки. Зелень каштанів померкла, драгував урочистий клекіт міста, фальшивим здавався принадний сміх жінок.

Тепер замість музики в душі звучала тягуча, низька дисгармонійна нота. Вона колупала мозок, тиснула його, драгувала, ткала з темних акордів сумний, безрадісний настрій...

Через годину Микола повернувся до гуртожитку. Хутко зібравши в пофарбований чемодан свій жалюгідний скарб, він приготувався до від'їзду...

ВТЕЧА НА ВОЛЮ

Оленка, мов на крилах, летіла на побачення. Вона ледве стримувалась, щоб не заплакати. Микола ждав її, вірив, а вона запізнилася. А втім, не її вина. Батько, як завжди, напився, йому стало погано з серцем. Довелося везти в лікарню, ждати кілька годин.

Її було сумно і бридко. Дитяче почуття до батька жило в душі, шукало виправдання всьому, що б він не зробив. Але душа щиро, чесно зривала всі покрови традиції. Вона бачила найнижче падіння... і в тому падінні не було навіть бажання піднятися знову вгору, до ясного життя. Лише чарка, сивушний дим, дурне, вульгарне базікання.

І серце Оленки владно вистукувало свою єдину волю: її непотрібні ці люди темного світу примар. Навіщо їй вчорашній день? Скоріше до нього — єдиного, світлого, ніжного...

Сходи... Майданчик... Гуляють пари, ходять екскурсанти. Його нема! В Оленки серце впало. Вона кинула погляд на годинник — дванадцята година. Може, він пішов до мами. Безумовно, це так. Хутчій туди...

Виймаючи з сумочки ключ, крізь дірочки в поштовій скриньці побачила трикутний конверт. Витягла, прочитала адресу. Її. Від кого це?

Відчинила двері, на ходу розкриваючи трикутник. На порозі вже чекає мама, широко

посміхаючись. Її чорні очі масляно і чомусь улесливо блищать.

— Ну як?..

— Що як, мамочко?

— Поїдеш до Русанова?

— Ой мамо, мені не до того. Де Микола?

Губи в матері задрижали від гніву, по щоках поповзли багрові плями. Вона смикнула дочку за руку до кімнати, причинила двері, закричала:

— Коли ти перестанеш мучити мене? Я для тебе страждала все життя. Вчила тебе, виховувала, годувала. А ти так віддячуєш мені? Знайшла якогось волоцюгу і тягаєшся з ним. Так запам'ятай, що нема твого Миколи! Нема і не буде! Я прогнала його!..

Оленка мало не впала від несподіванки, з жахом поглянула на матір.

— Як... прогнала?.. Ти мариш...

— Прогнала і все. Він більше не прийде. Я прошу тебе — не терзай мою душу, бо я збожеволію. Ти краще скажи — вийдеш за Русанова?

Ясні очі Оленки спалахнули гнівом, налилися сльозами. Вона кинулася до шафи, тремтячими руками одягала своє сине, святкове плаття, схлипувала:

— Досить з мене... Досить такого життя... Я вже не можу терпіти... Усміхатись, коли не смішно! Хвалити, коли не подобається! Захоплюватись, коли гидкої Досить! Досить! Досить!

Її голос піднявся до істеричних ноток. Мати злякано дивилася на неї, нічого не розуміючи, не маючи змоги заглянути в душу дочки.

Ти божевільна! Це той босяк закрутив тобі голову! Щоб знала — не пустила б на поріг!

— Він чистіший від усіх вас! — крикнула Оленка. — Чого ви стаєте на моїй дорозі? Не хочу я ваших Русанових! Не хочу я бути товаром! Гидко, гидко, гидко!..

Вона похапцем розгорнула трикутний лист, побачила підпис — Микола... «Від нього», — тьохнуло в серці.

Не читала, а вбирала болісні, гнівні, написані ображеною душею слова:

«Оленко!

Я не ганю тебе, ні про що не прошу. Я просто прощаюся з своєю мрією. Не хочу ставати на твоїй дорозі. Іду самотньо по своїй. Я серцем відчув, що ти підеш од мене. Навіть сон мені сьогодні приснився. Про цей сон я пишу тобі вірш. Він і є моє прощальне до тебе слово».

Оленка всміхнулася скрізь сльози. Милый, смішний! Навіть в таких випадках віршем пише! Мати про щось їй говорила, та дочка не чула її. Вона болісно вбирала в себе кострубаті, але щирі рядки:

Сиві тіні впали на підлогу...
Проти мене — серед тіней — Ти,
І нема в моєму серці бога,
Щоб йому молитву понести.
Ти чужа. Про це мені говорять
Невдоволені чомусь вуста,
І обличчя, що не знало горя,
І фальшива посмішка пуста.
Що ж, іди. Постали перед нами
Перепони древні і пусті —
Привид фата з пошли ми речами,
І міщанське щастя на путі.
Не зумів! Ти вибрала дорогу,
Де не буде горя і мети.
Сині тіні впали на підлогу
І, мов тінь, переді мною ти...
Будуть в мене друзі, як захочу,
Хоч і серцем залишуся сам.
Бо Тебе віддав я темній ночі,
А Любов нікому не віддам.

Оленка засміялася радісно, поцілувала листочок. Любить. Любить. Хай сердиться, хай гнівається, та все ж — любить!

Вона метнулася до шафи, вхопила паспорт диплом. Поклала все це в сумочку. Як вона могла

вагатися, боятися чогось. До нього, хутчій!

— Куди ти? — оторопіла мати.

Оленка підскочила до дверей, з викликом зупинилася. Важко дихаючи від хвилювання, сказала:

— Я йду до нього, мамо! Ти чуєш — до нього! Я без нього жити не можу...

— Ти божевільна! Зачекай! Оленко...

Та дочка була вже далеко в коридорі. Хряснули вхідні двері. Майнуло на вулиці сине платтячко, загорілі ноги, застукотіли востаннє білі стоптани туфлі.

— Оленко!

Не почула, не хотіла чути. Линула мимо людей, мимо каштанів, мимо весняного розмаїтого гомону. Незчулася, коли опинилася в Музикальному завулку, коли постукала в двері кімнати, де жив Микола. На порозі зустрілася з ним. Він тримав в одній руці фанерний чемодан, в другій — торбу з начинням. Побачивши Оленку, випустив з рук речі, розгубився, закліпав повіками.

— Оленка... ти прийшла... Як, що? Ти ж сказала, що не любиш... Ти ж пішла до жениха...

Вона кинулася йому на шию, плакала на грудях коханого, бурмотіла крізь сльози:

— Дурненький мій! Як міг подумати... Ти забув клятву крові... Хіба я могла жити без тебе?..

Я кинула все. Я йду з тобою. Навіки! Назавжди!

— Оленко!

— Миколо!

Він поцілував мокрі щоки, вії, задихнувся від щастя. Схопив знову чемодан, тицьнув їй торбу.

— Біжімо. Подалі від цієї цвілі. В нове життя, Оленко...

— Я готова... Тільки одне...

— Що, ластівко моя?

— Я отак... як стою...

Вона показала порожні руки, провела поглядом по собі. Він схопив її за руку, потягнув до дверей.

— Тим краще, моя смішна! Все почнемо спочатку...

Вони вийшли на вулицю, зупинилися. Поглянули навколо, на небо, одне на одного. Вільно, широко зітхнули, мов скидали з плечей, з душі, з совісті якийсь тягар. Засміялися. Схопившись за руки, дружно рушили в новий, незнайомий світ...

Мелодія третя В РІДНОМУ ЛОНІ

ДОРОГА

Поїзд мчав Миколу і Оленку на південь. Вони дивилися у відкрите вікно, за яким в смарагдовій зелені весни линули мимо степи України, говорили поглядами, в тиші сердець. Пили розкіш природи відкритими душами, інколи переглядалися, навіть в зітханні розуміючи одне одного.

— Оленко...

— Миколо...

І знову сонячні тіні на обличчях. Знову щастя, радість проносяться поруч, огортаючи їх в барвисті убори мрій.

— А хто нас зустріне?

— Мати, сонечко моє...

— А батько?

— Батька нема... Його вбили куркулі. Ще в тридцятomu році...

— Значить, мама одна? — сумно прошепотіла дівчина.

— Ще є дід... Тільки його дома зараз нема...

— А де?

— Заарештували...

— За що? — злякалася Оленка.

— Нізащо... Він ріже в очі всім, що думає. Декому не сподобалося... Набрехали — і все. Забрали... Розумний дід. Тричі навколо землі плавав. Він був моряком. За царату...

— А може, розберуться, Миколо? Може, випустять?..

— І я гадаю, що так... А все ж таки прикро. Недавно писала мені мати, що в божевільню його забрали. Перевіряють, може, він не в своєму умі...

Оленка стиснула руки Миколи. Густі брови її, мов хмарки, затінили сині очі, затуманили личко.

— Як боляче, друже... що на землі не все добре... Що є поряд з радістю так багато нещастя...

— Це вічна боротьба, сонечко... Наша країна піднялася, щоб вибороти право на щастя для всіх! І, по-моєму, — найголовніший бій іде в душі людини... Я ще не вмію цього висловити... але серцем відчуваю, знаю...

— Я розумію тебе, Миколо... І знаєш — я подумала: найголовніше — це щирість, правда. І перед іншими, і перед самими собою... Я збагнула це на своєму прикладі... Я обманювала себе багато років, сподівалася на випадок... А випадок — тільки для пасивних, для щасливчиків долі... А тепер мені — ясно і чисто. Я щира перед світом!

— Це правда, Оленко.

Пасажири потяглися до виходу. Наближалася станція. Микола з Оленкою приготувалися теж.

Вузькою бруківкою добралися вони до райцентру. Півтори години ждали машини. Нарешті якась розбита півторатонка підхопила їх. Вона їхала до цукроварні, що була недалеко від Зеленьок, рідного села Миколи.

Авто весело котилося дорогою, то поринаючи в долини, сповнені багнюкою від недавньої грози. то вихоплюючись на пагорби, між колосисті стіни зеленого жита. Співав теплий ласкавий вітер. Дзвеніли телефонні дроти, мов супроводжуючи шлях молодих весільними піснями.

Микола, міцно впершись рукою об кабінку, підтримував Оленку. Вона, підставляючи обличчя струменю пружного повітря, шепотіла:

— А може, я не сподобаюсь твоїй мамі?

— Обов'язково сподобаєшся, — ніжно відказував Микола. — Моя мама чудесна. Ви з нею подружите. Вона одразу читає в душі людини...

Оленка щасливо всміхнулася.

— Якщо читає — я не боюсь...

Півторатонка зупинилась біля лісу. Тут шофер повертав ліворуч. Він висунувся з кабінки, засяяв засмальцьованою Пикою...

— Далі на своїх, друззя! Гонить троячку — і в путь...

Микола розплатився, зліз з машини, допоміг Оленці. Шофер цмокнув, поглянувши на личко дівчини, похитав головою. Підморгнув.

— А в тебе, кореш, губа, як кажуть, не дура! З такою красунею можна пішки йти тищу кілометрів.

Оленка почервоніла. Шофер дружньо засміявся, просигналив.

— Прощайте. Не соромся, дівчино. То я пошуткував. Хороша пара ви! Бажаю щастя!

— Спасибі, — одказав Микола.

— Поспішайте завидна. Бо вода розлилася здорово. П'ять кілометрів до села. Як море. Будете гукати, якийсь рибалка перевезе.

Машина зафуркотіла, загарчала, дихнула синюватою хмаркою бензинного диму, рушила. Скоро вона зникла серед молоді посадки сосни. Тільки луна ще довго котилася над лісом.

— Смішний, — знизала плечима Оленка.

Нічого. Він щирий, — заперечив Микола.

Вони вступили в ліс, пішли покрученою стежечкою рядом а піщаною дорогою. Дерева зустріли їх прохолодою, урочистим дзвоном, привітним гомоном, співом птахів. Оленка зупинялася через кожні сто-двісті кроків, слухала, вдихала чари лісу, заворожено шепотіла:

— Справжній храм краси...

— Далі ще краще, Оленко...

Незбаром дорога закінчилася. Вона зникала під водою. Поміж деревами синіли гори правобережжя, блищала в променях призахідного сонця вагітна від повені ріка, покриваючи луки, поля, пасовиська. Оленка скинула туфлі, весело пробігла по воді, забризкуючи поділ платтячка!

— Як чудово, Миколо! Тільки вода ще холодна...

— Виходь хутчіше, застудишся...

— Ага, боїшся, щоб я не вмерла... А я ось візьму — і вмру... Щоб ти плакав...

Дівчина, жартуючи, вистрибом побігла прямо по плаву, нанесеному повинню на берег. Микола кинувся за нею, догнав серед кущів лози, схопив у обійми, притиснув міцно до грудей. Вона не пручалася, затихла. Заплющила очі. Ждала. В кров увійшов гомін дерев, плюскіт хвилі, весняний спів птахів, владний клич природи. Микола відчув, як в свідомість влетів могутній, незнайомий вихор, напружив тіло, хмелем оповив голову. Хлопець затремтів од жаги, піддався їй і хотів уже падати в безодню...

Зупинила його зозуля. Гучно пролунало десь ніжне, цнотливе: «Ку-ку! Ку-ку!»

Вихор прокотився далі, в невідомість, в небуття чи в свою схованку. Микола зітхнув, обережно одступив від Оленки. Вона стояла з заплющеними очима, похитувалась.

— Оленко, — тихо покликав Микола. Вона не відповіла. Мов у сні, озвалася:

— Зозуле, зозуле, скільки нам з Миколою разом жити?

— Ку-ку! — радісно прокувала зозуля. Дівчина розплющила очі, зблідла. Розгублено поглянула в той бік, звідки чулося кування.

— Так мало, зозуле? Тільки один рік?

— Ку-ку! — підтвердила зозуля.

— А скільки жити Миколі? — з острахом запитала Оленка.

— Ку-ку, — була категорична відповідь.

— Один рік, — засміявся Микола. — Малувато дає мені віку пташка. Оленонько моя, не треба сумувати. Це все забобони...

— Я знаю... Тільки чомусь тривожно стало мені...

— Ти просто втомилася. Треба шукати перевозу. Бачиш — сонце падає. Скоро вечір...

— Де ж ми його знайдемо?

— Треба шукати. Може, рибалки десь плавають. Он дивись, якісь тіні... Два човни. Бачиш — закидають сітки?..

Микола піднявся на горбик, гучно крикнув:

— Еге-ей! Рибалки-и! Перевезіть!..

Луна покотилася поміж вербами і вільхами, над блискучою гладдю води, повернулася назад. Здалека долинуло;

— Ідіть к бісу-у! Не валяйте дурня-а-а!

Оленка розгублено поглянула на Миколу. — Чого це вони так?

А хто їх знає? Зараз лов риби заборонено, може, вони просто бояться... Значить, не перевезуть?

— Ці — навряд... Треба ждати ще кого-небудь...

Червона куля сонця сіла за дніпровську кручу. Води ніби поважчали, налилися металевим блиском. Над лісом дихнув вітер. Похолоднішало.

Оленка сіла на траву, з винуватим виглядом сказала:

— А я втомилася. І їсти хочу... І холодно... Микола кинувся до чемодана, одкрив його.

Докірливо похитав головою:

— Чого ж ти одразу не сказала. Візьми... Він витяг плащ, закутав Оленку, тицьнув їй в руку пиріжок з м'ясом, куплений на вулиці в Києві.

— Їж. І відпочинь. А я пройду понад берегом. Може, знайду човен...

ПЕРШЕ ВИПРОБУВАННЯ

За півкілометра від шляху, біля куща тернини, стояло дві плоскодонки. Одна — маленька, вутла — з породи тих, що їх звуть «душогубками». Друга — велика, але стара, аж мох на ній поріс в шпарах поміж дошками.

«Мабуть, їй років сто», — подумав Микола. Обмацав ланцюги, розчаровано свиснув. Обидві плоскодонки були прикуті до товстої вільхи.

Замки такі, що й ломом не одкритиш! Може, подождати, доки прийдуть господарі? Певне, вони поїхали на базар чи ще кудись, то згодом мають вертати. А втім, хто зна, скільки треба ждати. Так можна й гігнути тут серед посадки... Микола пройшов ще трохи. Надібав товсту вербову корчаку, яку принесло водою до берега. Скочив на неї. Витримає.

«Може, переправитись на вербині?» — подумав він.

Недалеко від корчаки плавала товста палиця. Микола вловив її, відштовхнувся од берега. «Пліт» тупо рушив з місця, закрутився, захитався. Микола ледве втримав рівновагу, гребонув назад, вискочив на берег...

Хай їй біс, цій вербині! Можна втопити і себе, і Оленку. Ні, треба шукати надійнішого перевозу.

Повернув до Оленки, захопивши палицю. Дівчина зустріла його бадьорим, веселим вигуком:

— Знайшов, Миколо?..

Хлопець розвів руками.

— Дві плоскодонки є. Та вони прикуті...

— Що ж робити?

— Не знаю. Назад повертати далеко — в сусіднє село. Звідти можна було б подзвонити в Зеленьки... Мати б виїхала. Але тепер пізно вже...

Вітер могутнішав. Між деревами котилися хвилі. Згори накрапав дрібненький дощик. Микола подумав, рішуче махнув рукою.

— Знаєш що? Давай одірвемо плоскодонку...

— Як так — без господаря? — злякалася Оленка.

А що ж — замерзати? І потім — ми ж нікуди не подінемо її. Там є одна — старезна, аж світяться... Ходімо. Нічого гаяти часу.

Вони захопили чемодан, торбу і попрямували понад берегом. Морок скрав виднокрай, простір насунувся звідусіль, пофарбував дерева, землю і хмари в примарний, сірий колір. Микола ледве розглядив човни в п'ятні, підвів до них Оленку, загуркотів ланцюгом.

— Вихід один — вибити шворінь, на якому тримається ланцюг. Ніс трухлявий, шворінь вискочить...

— Ой Миколо, мені не хочеться цього робити. Це погано...

— Є, що буде! Візьму гріх на свою душу...

Він стукнув палицею по шворню. Раз, вдруге.

Дерево піддалося. Ланцюг з веселим дзенькотом упав на пісок. Микола перевернув плоскодонку, а натугою штовхнув її в воду.

— Аж дише, — похитав головою. — Ну та нічого, не втопимось...

Човен шурхнув у воду. Микола приглядився. В щілини прудко бігла вода.

— Трохи тече, але нічого. Я сяду на кермо а палицею, а ти, Оленонько, посередині... Ось у мене в торбі кухоль. Будеш ним вихлюпувати воду. І потроху підгрібати...

— Добре, Миколо, — спокійно мовила дівчина. Микола одійшов убік, ножиком вирізав товсту розкаряку з верби. В голові майнула химерна думка. Якщо Оленка не злякається в небезпечній

дорозі, якщо витримає — значить, буде йти з Миколою до кінця життя...

Підійшов знову до неї, подав гілляку.

— Ось тобі «весло». Сідай. Ти не дивись, що темно. Я напрям знаю, не заблудимось...

— А я з тобою, Миколо, нічого не боюсь, — пролунало з темряви.

«О, пташка моя. Вона, мабуть, тремтить від ляку, тільки не хоче показувати цього...»

Речі припасували на передній лавці, Оленка сіла на середній. Микола вмовився на кормі. Він одштовхнувся від берега, направив плоскодонку в прохід між деревами. Оленка невміло підгрібала розкарякою, завертаючи човен то в один бік, то в інший.

— Гребти з правого боку! З правого! — кричав Микола. — А тепер з лівого! Куди? Куди?

Він одштовхнувся від дерев, між якими вони пливли, поволі вивів посудину на чисту воду.

Над заростями гуготів вітер. Він зустрів мандрівників високою хвилею, холодними бризками.

Через борт хлюпала вода, вона сягала в човні до кісточок.

У Миколи завмерло біля серця. Хоч би не злякалась! Хоч би витримала!

Оленка скулилась посеред човна, затерплими руками виливала воду. Потім кидала кухоль, хапала гілляку, допомагала Миколі гребти. Хлопець озирнувся. Дерева зникли в імлі. Спереду теж нічого не видно. Чи вони посуваються вперед чи ні — не добереш! Може, просто крутяться на місці...

В одному місці палиця наткнулася на дно. Микола пригнувся, помітив стовпи, дерева. Впізнав високий горб, який був недалеко від села. Хлопець полегшено зітхнув, крикнуч:

— Вже недалеко, Оленонько! Більше половини пропливли!. Це об'їхати оцей острів — і дома!.

Дівчина відчувала пекучий біль на долонях, страшно втому в усьому тілі, але, зціпивши зуби, мовчала. В душі виникло дивне почуття, яке суперечило тілу. Хай втома, хай біль, хай назустріч холодний, могутній вітер! Вона зараз живе таким повним життям, якого не відчувала ніколи. Темрява, хвиля, боротьба, напруга всіх сил! І поруч — він — товариш і коханий навіки...

В темряві загорівся слабенький вогник. Микола радісно гукнув:

— Бачиш — світиться? То лісництво...

— Бачу, Миколо...

— Бідненька моя! Ти, напевно, замерзла!.

— Не турбуйся, Миколо. Я ще десять кілометрів пливтиму...

На повороті почувся скрип весел, хлюпання води. Недалеко від них зачорнів човен, почувся старечий голос:

— То ти, Миколо?

— Хто це? — крикнуч Микола, підводячись на кормі. Плоскодонка захиталась, черпнула води. — Діду Василю! Це ви?

— Та ні, то твій батько, — відповів насмішкуватий голос. — Сідай, а то човна перевернеш.

Поцілуватися встигнемо...

— Дід вернувся? — шепнула Оленка

— Той самий, — щасливо одмовив Микола.

— Хто з тобою? — запитав дід.

— Наречена, діду... Оленка...

— Хм... Прудкий. А гарна?

— Найкраща в світі!

— Та бачу! Характеристики не треба. Раз поїхала в таку халепу з тобою на цій труні — значить, правильна дівка. Ану, не сюди. Гребти...

У Миколи затепліло в грудях від дідових слів. Він був щасливий, що його думка збіглася з дідовою. Значить, справді, почуття правильно підказувало йому. Не злякалася Оленка в першій бурі. Так мусить бути й завжди...

Дід пристав до борта їхньої плоскодонки, скомандував:

— Ану, перелазь у мій човен. Живо. А то ви, я бачу, задубіли. Ого — повно води. Обережно, дівчино, перевернемось. Сідай сюди. На, замотуй ноги, щоб зігрілися. Давай і ти, козарлюга. Прив'яжи свою посудину до моєї корми. Звідки ти взяв її?

— Одбив. Там, в посадці. Яюсь негарно, та тільки нічого було робити, — виправдувався хлопець. — Ви, діду, не будете лаяти мене?..

— Що — гріха боїшся? — засміявся дід. — Гріховна не дія, а думка. Ти для доброго діла взяв човна, не журися!.

— Тоді, по-вашому, і вкрасти можна з доброю думкою? — образився Микола. — Ви смієтесь

наді мною...

— А чого ж... І вкрасти можна. Дивлячись коли й як Скажімо, під час війни, у ворогів...

— Тоді і вбити теж?

— І вбити, — похмуро промовив дід. — Інколи приходиться. Тільки бажати цього ніколи не треба. Та що це тебе на філософію потягло. Я так гадаю — тепер чарку випити треба, а не філософствувати. А щодо човна, то не турбуйся. Я одвезу вас, а вдосвіта переправлю цю труну назад. Ніхто тебе не лаятиме.

Микола сів на весла, гребонув з усіх сил. Човен впевнено повернувся і, ріжучи хвилю, рушив до темного масиву лісу.

Оленка, закутавшись в плащ, слухала, щасливо посміхалась. Прямо в душу їй западали слова цього незнайомого діда, його глухий голос. Серцем вона почувала свою спорідненість з цими людьми, з їх щирістю і чистотою, з їх предковічною правдою. Намагалася в п'ятмі розглядіти обличчя діда, але бачила тільки жилаву, гнучку постать, яка ритмічно розхитувалась на кормі, високу шапку, довгі пасма вусів...

В'їхали в хащу дерев, під покрив столітнього лісу. Тут вітер затихав, розкидавши свою силу на широкому просторі ріки. Човен ткнувся в землю. Оленка сонно хитнулася,

— Де ми? — прошепотіла вона.

Дід допоміг їй встати, вивів з човна.

— Бідна горличка! Зовсім спить. Нічого, вже недалеко. Ану пішли, Миколо. Йди за мною. Я тут знаю стежечку. Човни хай залишаються, дідько їх не вхопить...

Йшли, мов у казці, зачарованим лісом. В кущах гралися мавки, з радісним реготом, з тріском бігав лісовик, що недавно прокинувся від зимового сну, над верховіттям пролітали якісь створіння, розхитуючи гілля сосен і дубів. Оленка прислухалася до голосів природи, дрімала на ходу. Десь, ніби з іншого світу, долинав гомін діда і Миколи:

— Випустили, діду?..

— Насилу... Був у божевільні. Перевіряли...

— Ну й що?

— Сказали, що нормальний. І сміх, і гріх. А потім знову назад.

— А тоді?

— Добре, слідчий розумний попався. Довго допитував, а потім сказав: «Або ви, Василю Івановичу, добрячий авантюрист, або ягня...» — «І не те, і не се, — сказав я йому. — Просто собі людина. Тільки не люблю криводушних. Що думаю — те кажу. Якщо накажете, щоб мовчав — мовчатиму. А брехати — ніколи. Радянській владі, я так думаю, вівці не потрібні...» Він довго мовчав, думав, а потім сказав... І так, знаєш, задушевно сказав, що я не чекав там почути таке: «Мовчати народ ніхто не примусить. І брехати тим більше. Не для того наші діди і батьки боролися, мріяли. А вівці нам справді не потрібні. Мужність потрібна і щирість... Тим більше тепер, коли над Європою хмари...»

— А тоді що?

— А потім випустили. Виправдали. Ті, що писали донос, як побачили мене, аж позеленіли... Не сподобалось...

— Падлюки...

— Нещасні люди. Вони вважають, що нічого не змінилось, крім вивіски. Ще мислять по-старому... Ну та ми з тобою заговорились, ось уже хата недалеко. Ой, голубонька наша зовсім розморилася. Незвичне, бідне. Веди її...

— Діду, а я забув спитати: Як ви взнали, що я приїду. Я ж не повідомляв, не дзвонив...

— Приснилось, — засміявся дід.

— Жартуєте?

— Зовсім ні! Марусю, Марусю, чуєш! Зустрічай гостей...

З-поміж дерев з'явилася біленька хата, оточена старезними акаціями і дубами. Над нею розпростерла кощаві гілки-руки столітня груша. Брязнув засув. На порозі з'явилася постать жінки.»

МАТИ

— Хто там?

— Здрастуй, мамо...

— Синку! Миколко!

Навіть в темряві сяють очі матері, щастям осміхається добре обличчя. Вона цілується з сином, здивовано розглядає його супутницю.

— Це, мамо, наречена моя, — пояснює Микола. — З Києва...

Оленка сонно всміхається, цілує незнайому сиву жінку, його матір. Від неї пахне квітами і землею.

— Як звати тебе, невісточко?

— Оленкою...

— Ой ти зовсім зморилася. Прошу до хати, відпочити треба.

— Стели їй, Марусю, на ліжку, — неголосно сказав дід. — А Микола ляже в клуні, на сіні...

— А ви ж куди? — занепокоївся Микола, побачивши, що дід Василь повернув назад.

— Потурбуйся краще про Оленку, — почувлося з темряви. — А я одправляю ваш корабель назад...

Зморена Оленка як впала на ліжку, так і прикипіла. Запашна постіль ласкаво прийняла і в обійми, заколисала, понесла в тихі, милі краї, без сновидінь, без страждань.

А мати, запаливши каганець, дивилася на її бліде личко, на довгі вії, на золотисту розтріпану косу і шепотіла Миколі:

— Королівна... Як намальована. Тільки чи ж звикне воно до села? Мабуть, мазане, городське?

— Ні, мамо, вона хороша! Пливли ми тільки що в такій халепі, а вона хоч би слово...

— Завзята. Ну, а ви ж розписані?

— Ще ні, мамо! Ми втекли...

Мати сплеснула руками, злякано поглянула на енна.

— Що ти мелеш? Звідки втекли?

— Її батьки не хотіли оддати за мене. А вона хоче. От і втекли...

— Ой Миколо, Миколо! Щось як устругнеш — то й пальці знать. Привіз дівчину, а тоді щось трапиться, розійдетесь. Тільки зведеш дівчину...

— Як ти можеш, мамо? Та я за неї ладен життя оддати. Та вона найкраща в світі!

— Бачу, бачу, — м'яко перебила мати. — Так отож не марнуй часу, та щоб завтра ранесенько вів її до сільради. Хай буде все по закону, як слід...

— Добре, мамо, — радісно мовив Микола. — Зроблю...

— А жити де будете — в Зеленьках?

— Тут. У тебе. І працювати. Думаю взяти клуб. Поїду в район, домовлюся... Все буде гаразд!

— Добре діло. Тільки мають тут деякі зуб на діда. Будуть і тобі ногу підставлять... От хоч би й теперішній завклубом. Іван Горпинин. Запустив клуб. Ні кіна, ні вистав. Тільки танцюють та насіння лузають...

— Так він же не має ніякої клубної освіти. Не знає ні музики, ні співу...

— Ото ж бо. Десь дістав справку, що хворий. Його й поставили в клуб. А він такий хворий, що як посмолить руки, то й чорту роги скрутить. Зледачів хлопець. Видно, сподобалось хропти цілий день. Так що ти обережно...

— Ну, це пусте. Мене молодь підтримає...

— Дай боже... То йди ж спати. Ось тобі ряднина. Там, на сіні, ляжеш — як у раю буде. Вже зорі потепліли — незабаром світатиме.

— Добраніч, мамо...

— Добраніч, синку...

Микола зайшов у клуню, розгорнув сіно, зробив собі кубло. Смачно вмостився, вкрутився в ряднину. Крізь шпарку в покрівлі блигнула зірочка, за стіною скрипіла стара груша. Микола знеможено заплющив очі. Матусю моя... В твоїй господі все приймає мене як сина... І ліс, і ріка, і зорі в небі, і запах землі. Хай же край цей буде любим і подрузі моїй Оленці...

ВЕСІЛЛЯ

Вранці Микола й Оленка розписалися в книзі у смішлого, рудобрового секретаря Тимоша Гавриловича. Він їх щиро поздоровляв, підморгував Миколі, свідкам.

— І де ти тільки таку викопав, хлопче?

— З неба впала, Тимоше Гавриловичу, — сміявся Микола.

— Дивися, щоб не вкрали!

— А я не спатиму...

— Та з такою навряд чи заснеш! — чухав секретар руде волосся.

Оленка без упину червоніла, слухаючи ризиковані дотепи Тимоша Гавриловича, свідки сміялися. Після дружніх поздоровлень молоді пішли селом назад, до матері. Оленка була вбрана по-українськи. Одежу мати розшукала серед скарбу, що лишився після покійниці баби. Оксамитний корсет сидів на ній, як улитий. Він окреслював високі груди, тонку талію, гордовиту поставу. Барвистий вінок з густими рядами стрічок ще більше вирізняв незвичайну красу Оленки.

Майже біля кожної хати тріщали ліси, паркани. Дівчата ревниво розглядали «чужу», потай визнаючи її перевагу над сільськими красунями. Тільки деякі їдко кидали вслід:

— Хай би попарилась на полі, покидала гною — де б і поділись чорні брови, біле личко. А то випестили в пазусі, от і сяє, як рожка. Іч, пава! Вирядилась!

— Завидки беруть, — хитали головою літні жінки. — Не зlobіться, дівчата, на всіх женихів вистачить. Аби любов та злагода! Радіти треба, коли бачиш таку пару!..

Та не всі раділи. Так уже заведено, що чиєсь щастя зачіпає невидимо інші долі, інші серця.

Недалеко під материної хати їх зустріла висока, чорнява дівчина. Вона була схвильована й бліда. Опустивши долу очі, швидко промовила:

— Я вітаю тебе, Миколо...

— Спасибі, Катю...

— Я рада за тебе... Ти вибрав добру дружину... Не думай нічого... Я не серджуся... Хай вам таланить...

Вона заридала і кинулася геть, в садок, що струмився білою повинню яблуневого цвіту. Оленка злякано-запитливо подивилася на Миколу:

— Що це, Миколко?

Він стояв сумний і похмурий. Потім взяв дружину за руку, повів далі. Тихо сказав:

— Не думай поганого, Оленко... Це сусідська дівчина. Я з нею дружив ще з дитинства. Разом гуляли, вчилися, сиділи в школі за одною партою. Але я ставився до неї так, як і до хлопців. Як до товариша... А в неї, може, було інше...

На віях Оленки блиснула сльоза.

— Як жаль, що наша радість комусь принесла горе... Це дуже сумно, Миколо...

На подвір'ї молодих зустрів дід Василь. Тільки тепер, при світлі сонця Оленка могла повністю розгледіти його. Високе жовте чоло було покраяне глибокими зморшками, з-під віхтів-брів пронизливо дивилися на світ сірі очі, довгі жовто-сиві вуса спадали аж до грудей. Тонкий горбатий ніс надавав обличчю гордовитої краси. Провівши поглядом по постаті діда, Оленка здивувалася. Вбрання його було в повній дисгармонії з лицем. Ветха полатана свита, штани з кропив'яного мішка, грубі чоботи-шкаרבани, облізла смушкова шапка. Чому він так злиденно одягнений?

Дід приязно поглянув на молодих, узяв обох за руки. Важко зітхнувши, сказав:

— Хай доля освятить вашу дорогу, молодята любі. Я бачу в ваших очах щирість і любов. Бережіть їх. Життя важке... Але не думайте про те... Ідіть йому назустріч. Якщо іскра, яку я бачу нині в очах ваших, не згасне... то навіть смерть одступить перед вами.

Дід поцілувався з Миколою, пригорнув до грудей Оленку. Одступив.

— А тепер ідіть. Там вже чекають гості. І мати...

— А ви куди, діду?

— Я не буду на весіллі, синку. Пробачте. Опісля зрозумієте. Отам, бачиш, під горбом димок? То моя землянка. Там я живу. Заманеться — прошу в гості. Вгощу рибкою, печеною бульбою...

Дід, зігнувшись, важко рушив до землянки. Молоді здивовано Perezирнулися. На поріг вийшла мати, заклопотано гукнула:

— Пора, діти мої. Чому ви так забарилися?

Микола приступив до матері, прошепотів:

— Що з дідом? Він не живе у нас?

Мати розвела руками, в ясних очах промайнула печаль.

— Як повернувся тиждень тому, так і почалося. Одягнувся в сіряк. Старий льох переробив на землянку. Там і ночує, сам собі варить. По селу шушукуються, що буцімто він... не в своєму умі. Та ти сам з ним поговориш... А тепер прошу до хати. Оленко, гості ждуть...

За столом зібралися гості — родичі і друзі Миколині. Звідусіль сипалися щирі вітання, склянки кружляли без упину, сповнюючись то горілкою, то шипучим хмільним медом.

Розв'язувались язика, чулися дотепи:

- Сто літ вам жити!
- Дюжину дітей наплодити!
- І всіх — музикантів, як батько!..
- Та ні, хай і колгоспників родить, а то поздыхають од голоду!..
- Пусте мелеш, сусіде! Колись люди будуть і хліборобами, і музикантами, і вченими!..
- Тю! Коли то буде!
- Як коли! При комунізмі!
- Як будеш так горілку кружляти, то чорта лисого, а не комунізм побачиш!
- Горілка — це, братці, пережиток капіталізму! Нам, у яких ще родимі плями — важко

боротися з нею!

- А важко! Борешся, борешся, п'єш її, п'єш, а вона тебе таки звалить!..

- Отуди к бісу! А під столом яка то вже боротьба! Ха-ха-ха!

- За твій талант, Миколо!

- Спасибі!

- А що думаєш далі робити?

- В Зеленьках зостанусь. Клуб будемо піднімати!..

— Хороше діло! Молодець! Хор створи! Люди знайдуться. Народну пісню на висоту! А то все частіше чуєш по селу дурацькі частушки...
— Правильно. Окрім хліба, людині пісня потрібна! Народ без пісні не може! Ану, сусідо, затягуй «Ой у полі три криниченьки...»

Сусідка, тітка Оксана, приємним альтом затягла:

Сусідка, тітка Оксана, приємним альтом затягла:

Ой у полі три криниченьки.

Любив козак три дівчиноньки...

Оленка слухала й не слухала. Вона не чула слів, а лише вловлювала настрої — всім серцем, всім еством. За вікном шуміли сосни, колихався велично, виблискував на сонці весняний Дніпро, золоті промені грали на веселих обличчях гостей. Оленка відчула себе впевненою, гордою. Вона обрала хорошу дорогу... А гості виводили слідом за тіткою Оксаною:

Любив тебе я дівцею.

Люблю тебе молодцею,

Довго, довго буду ждати,

Доки станеш удовцею...

— І я тебе так люблю, — шепотів Микола дружині на вухо. — Завжди, незмінно... Що б не сталося...

Кров хлопала Оленці до серця, жаром сипала по тілу. Вона стискувала руку Миколи, німо дякуючи йому за неймовірне блаженство буття і кохання...

Білоголовий, плечистий хлопець — Сергій — товариш Миколин, з приязню дивився на молоду, гаряче говорив:

— Це добре, що ви в сільську школу підете... Нам треба таких вчителів! З добрим смаком. Щоб знали і музику, і поезію... Щоб учили дітей і етиці й естетиці!

- А що воно таке? — під'юджував хтось правобіч Сергія.

- То наука, як дівчат обнімать та цілувать!

- Ха-ха-ха! Наші діди теж непогано знали таку етику!..

Оленка сміялася, запитувала:

- А ви теж вчитель?

— Це ні... вчуса в педінституті. Майбутнього року закінчую і сюди, в Зеленьки! Будемо разом працювати...

З протилежного боку гукали:

- Ой леле, гірко!..

- Гірко! — дружно ревли гості.

Оленка опускала очі, червоніла. Сергій докірливо дивився на Миколу.

— Чого ждеш? Давай я займу твоє місце — роздумувати не буду!.. Ось так! А тепер наливайте, тітко Марусю! Солодка, як мед, горілка!

І знову звучала, вириваючись з хати, сумна чи весела мелодія народної пісні, несла на своїх крилах радість з'єднання двох юних сердець, вливаючи її до океану торжества природи, до свята пристрасної, могутньої, всепереможної весни...

ПОГОНЯ

Оленка не вернулася ні ввечері, ні вночі. Мати вчинила тривогу, повідомила Олену Антонівну. Та авторитетно заявила:

— Це той капцан її вкрав! Точно кажу. Треба наздогнати і забрати назад!

— Голубонько, Олено Антонівно! Допоможіть!..

— Все зроблю. Я ж серцем уболіваю за неї. Такий жених — Русанов! Чи вона сліпенька, чи дурненька? Зовсім зіпсовані дівчата пішли!. Одягайся, поїхали!..

Олена Антонівна не марнувала часу. Вона разом з матір'ю Оленки під'їхала до гуртожитку консерваторії. Комендант сказав, що Горенко Микола виїхав додому. А сторож додав, що не сам, а з молодою дівчиною. Еге ж, синьоока, білява, гарна...

— Яке село? — рішуче запитала Олена Антонівна.

— Зеленьки. На лівому березі Дніпра, — відповів комендант.

— Машиною можна доїхать?

— Можна.

Домовилися з шофером за п'ятдесят карбованців. Не гаючи часу, вирушили в путь. Мати Оленки плакала, схлипувала, приказувала:

— Чи я її не годувала... не одягала... Чи я її не бажала добра? Отака дяка... Вона мене в могилу покладе... Куди він її завіз, проклятуший!..

— Нічого, нічого, — ворушила губами Олена Антонівна. — Од нас не втече!..

За годину доїхали до лісу. Машина захиталася на вибоїнах, забуксувала в піску. Жінки вийшли з машини, дивилися, як шофер підкладає соснові гілки під колеса. Марія Іванівна сплескувала долонями.

— В глушину, в яму поїхала! Він, напевне, її опоїв чим-небудь, не інакше!..

— Ну, не кажи, — блудливо всміхалася Олена Антонівна. — Він мужчина хоч куди. Якби вбрати та хорошу квартиру!..

— Якби ж то! А то одні штани та й ті ззаду світяться. А живе де? Ти тільки поглянь — ні дороги сюди, ні тротуару. Та тут, мабуть, і магазину нема. Я йому такий скандал утну, він мене на все життя запам'ятає!..

— Я беру все на себе! — авторитетно заявила Олена Антонівна.

Машина вибуксувала з піску. Рушили далі. Незабаром під'їхали до води. Шофер зупинив авто, розвів руками.

— Все. Амба. Непередбачена перешкода. Моя машина, на жаль, плавати не вміє!..

— Що ж робити? — сполошилася Марія Іванівна.

— Шукайте човна!..

Півгодини розлючені жінки шукали перевозу. Нарешті між деревами з'явилася велика плоскодонка. Веслувала огрядна жінка з добродушним лицем.

— Що вам треба?

— Перевезіть в село. Ми заплатимо.

— Чого там, заплатимо. Я можу й так. Все 'дно пливу туди.

Домовилися з шофером, що він зачекає біля води. За годину переправились до Зеленьок. Ішли за жінкою ліською стежкою, мовчали, набиралися люті. Біля першої хати, на горбі, між соснами жінка зупинилася.

— Оце вам хата Горенків. Сьогодні там святкують. Син приїхав!..

Мати Оленки зайшла в хвіртку. З відчинених вікон чувся гомін, лунала пісня. Олена Антонівна презирливо скривилася:

— Мужва. Яка ганьба — залізла між п'яних хамів. Викликай її сюди. Надворі поговоримо!..

На порозі сіней з'явилася постать літньої жінки. Вона запитливо оглянула прибулих, привітно сказала:

— Прошу до хати. Хто ви, звідки?..

Оленчина мати не привіталася, не відповіла на запитання. Різко одрубала:

— Я мати Оленки. Де вона?

Мати Миколина спочатку зблідла, потім почервоніла. Гукнула схвильовано в хату:

— Миколо! Оленко! Ідіть сюди, діти...

Молоді вискочили надвір. За ними, відчуваючи щось неладне, посунули гості Мати, побачивши дочку, напосілась на неї:

— Ось де ти, безсоромниця! Повіялась з якимось пройдисвітом в смердючу діру! Як тобі не соромно? Ану збирайся, поїдемо додому! А вас, — посварилася вона на Миколу, — я провчу! Я подам в суд! Я не дозволю, щоб мою дочку обманювали!.

Микола — блідий, тремтячий — виступив наперед, задихаючись, сказав:

— Не соромте себе і дочки. Ніхто її не обманював. Ми одружилися. Законно. І гуляємо весілля. Хіба вона маленька, щоб ви могли розпоряджатися нею, як служницею!.

Мати аж рота роззявила від несподіванки.

— То ти справді вийшла заміж за нього?

— Вийшла! — крізь сльози мовила Оленка. — І ніколи не повернуся назад. Стидно, стидно тобі!

Марія Іванівна обвела безумним поглядом людей.

— Ви її обманули. Ви обіцяли їй квартиру в Києві, наговорили хтозна-чого. Це обмані Підлий обман!.

Оленка почервоніла від гніву, тупнула ногою. Микола з подивом глянув на неї — він ніколи не бачив її такою.

— Брехня! — крикнула вона. — Я не хочу більше знати вас. Ми з Миколою любимося... і ніхто нас не розлучить! Чуєш — не розлучить!.

Гості обурено зашуміли. Марія Іванівна одступила до хвіртки, захлипала,

— Я відмовляюся од такої дочки. Ти чуєш? Або він, або я!.

— Він, — твердо мовила заплакана Оленка, пригортаючись до мужа. Миколина мати ласкаво поклала руку на її голову. Олена Антонівна смикнула Марію Іванівну за рукав.

— Ходімо. Нам нічого тут робити. Вона вибрала свою дорогу. Пожаліє — та буде пізно...

Дві постаті рушили лісовою стежечкою до води — чужі всьому, що оточувало їх. Чужі селу, Дніпру, деревам, чистому небу. Чужі щирості народній, чужі майбутній безсмертній долі Оленки і Миколи...

Оленка дивилася вслід матері, тихенько плакала. Та сльози її були не пекучі. Вони, мов цілющий бальзам, падали на стривожену душу, втихомирювали болі за покалічене, облудливе дитинство... Попереду буде боротьба, невідоме життя, попереду ждала ще незнана, тривожна любов...

Мелодія четверта ТАЄМНИЦЯ ДІВИЧ-ГОРИ

МУДРИЙ ЕЗОП

Гості розійшлися. Наступав вечір.

Мати виглянула надвір, зітхнула, сказала лагідно:

— Ніч сьогодні буде, як у казці. Підіть погуляйте, діти...

Вона зупинилася перед молодими, перехрестила обох, винувато додала:

— Хоч зараз і не вірять, а я благословляю вас. Хай божа мати покрие вас своїм святим покровом, захистить од всього лихого... Бережи, Миколко, дружину...

Син мовчки, з вдячністю поцілував матері руку...

Вони вийшли з хати, пішли між лозами понад берегом. Трималися за руки, мовчали, прислухалися до подиху широкої ріки, до нечутного голосу паруючої землі. Зупинилися на кручі. Звідси видно було Дівич-гору на правобережжі, неосяжну гладь води, далекі спалахи сяйва над Києвом. Ледве чутна мелодія пісні линула над Дніпром, і здавалося, що її співає сама природа, прохолодний життєдайний простір, пасма прозорих туманів.

Микола підійшов до товстелезного столітнього в'яза, провів долонею по стовбуру. Дерево було покручене, вкрите химерними бородавками, наростами. Вузлувате коріння жадібно охопило землю могутніми обіймами, вгризлося в неї пристрасно, ніби хотіло навіки врости до рідного лона. Микола поглянув на Оленку, захоплено сказав:

— Яка сила... Яка любов до землі... Людям би таку. Я пам'ятаю цей в'яз ще з дитинства. Тільки тоді він був гіллястий, крилатий... А тепер тільки стовбур залишився та невеликі віти... Старий уже... Мабуть, років з двісті буде...

— Мудрий, напевне, — прошепотіла Оленка.

— Дуже, — згодився Микола. — Як Езоп...

— Древній мудрець? Він був потворний, але мудрий. Ти дуже влучно сказав... Мудрий Езоп. Так і будемо звати його. А ось, Миколо, його кохана. Це дерево стрункіше, молодше... Бач, як воно схилилося до Езопа... Вони люблять одне одного...

— Як ми, Оленонько...

Він прихилився до в'яза, прислухався. Тривожно поглянув на дружину.

— Він говорить, Оленко...

— Езоп?

— Еге. Я чую, що він каже...

Оленка затамувала подих, очі її загорілися вогниками цікавості.

— Що він каже, Миколо?..

Вітер зашелестів у листі, десь недалеко заспівала хвиля, в куцах лози тужливо заскиглила чайка. Микола заплющив очі, обняв стовбур в'яза, хвилю якусь мовчав. Потім прошепотів:

— Він каже, що все проходить... Все проходить. Земля і сонце... і дерева... і люди... і лише любов одна вічна... Бережіть любов... бережіть любов...

— Запитай його, Миколко... чи будемо ми щасливі?

— Він замовк, Оленонько... О, знову говорить... Він каже, що щастя не приходиться саме...

Шукайте його...

— Чудові слова, Миколко...

— Дихайте вітром негод, каже Езоп... Дихайте вітром надій. Бійтеся спокою... Бійтеся сну...

— Подякуй йому, Миколко... Ми розуміємо його...

Оленка обняла стовбур в'яза, поцілувала шершаву кору. Прихилилася щокую до грудей коханого. В напівтемряві Микола бачив вологий блиск її очей, тонко окреслений ніс, повні рожеві уста. Біля своїх грудей він відчув її тремтячі груди, на обличчі — гарячий подих.

Зараз! Ось зараз станеться щось неймовірне, нечуване... Це хвилинку заждати... Яке солодке чекання. Микола повільно... нестерпно повільно розплітає косу Оленки, захоплює повні долоні золотого волосся. Він заривається всім обличчям її цей водопад, вдихає запах коханої...

— Миколо! Візьми мене... Неси мене, коханий... Неси до щастя!

НІЧ КОХАННЯ

Микола бере Оленку на руки, міцно притиснув до грудей. Вона обвиває його за шию, цілує шок. Він несе її берегом, лозами... Несе, не почувавши втоми. Вій ступає не по піску, не по землі. Він лине в безкрайньому просторі, серед хмар, прямує до казкових країв, до зоряних замків, де вони з Оленкою пануватимуть вічно наодинці з любов'ю.

На обрії сходить червоний місяць. Вій лагідно посміхається молодим, кидає хвилюючі барви на весняну землю, на широкі води. Між лозами повзуть тумани, в Дніпрі колишуться мовчазні зірки...

Микола кладе свій скарб на найчудовіше ложе у світі — на м'яку, запашну, молоду траву, серед квітів, припадає до її вуст і п'є божественний нектар. П'є довго, пристрасно, до самозабуття. Відхиляється знеможено, дивиться на неї, не вірячи своїм очам...

Хто це лежить під ясними зорями, в місячній блиску? Невже Оленка, невиче його дружина, дівчина з хлоп'ячих мрій? Чи, може, то земля, вагітна бажанням і красою, породила весняної ночі з лона свого казкову царівну? З ким порівняти тебе, чудесне видіння? З небом зоряним? Так ні! Воно голубим шатром, розцвіченим золотими краплями, покірно звисло над тобою. Воно — твій дім, а ти його прикраса... Може, з чарами весняної ночі? Ні, вони створені для тебе, моя кохана, для твого серця. Для тебе зійшов срібновидий місяць — бачиш, як від його променів засміялася річка! Вона теж вітає тебе, вона німує перед твоєю красою...

Микола невмілими руками пестить тугі перса, жагуче цілує їх, відчуваючи вустами бурхливий стукіт серця в грудях коханої. Біліють мармуром ноги під місячним сяйвом, все тіло її стислося в суцільний клубок чекання. Завмерла хвиля дніпровська, принишкли лози, зорі зупинили свою віковичну ходу. Місяць цнотливо огорнувся прозорою хмаркою. Тиша покотилась над світом.

Хай буде світло! Торжествуй, природо! Ген, і вітре, коти весільну хвилю по широкій гаді дніпровській, війни понад лісом, хай столітні дерева заспівають урочисту пісню великого таїнства, хай заглушать радісний стогін першого єднання... І Оленка лежить, розметавши руки, важко дихає, п'є всім тілом солодощі кохання, вбирає очима зореносне безмежжя. Її нема, нема його... Є одне-єдине серце, єдина душа, єдине торжествуюче тіло. Воно летить на хвилі нестримного бажання вгору і вгору, для нього немає світу, немає впину, а тільки стремління в сфери великої тайни. Ще мить... ще один спалах... і перед зачарованими душами в блискавичному спалаху постає тріумфуюче божество кохання...

ДІД ВАСИЛЬ

Вернувшись з ув'язнення, дід Василь майже весь час був на природі. Він ніби боявся залишатися в таких місцях, де простір обмежувався стінами — подобою тюрми. Він ненавидів будь-який примус і бажав лише одного — самотності.

Ось і зараз — в цей прозорий травневий вечір — дід Василь вийшов на берег. Він довго дивився на мінливий багатобарвний захід, курив люльку. Потім сів у човен, сильними помахами весла спрямував його поперек течії, змагаючись з могутніми весняними водами. Добрався до малесенького острівця, верхівка якого виглядала з води, прив'язався до кущика лози. Мимо струмилася лагідна хвиля, над головою темніло небо, наливалось зорями, відсувалося у безмежжя. Розум очищався, звільнявся від суєтних думок, розширявся, охоплював собою минуле і сучасне. Село ледь чутно гомоніло, готувалося до сну. Над ним витали тумани, ніби приємна трударська втома.

Дід Василь важко зітхнув, сумно схилив голову, задумався. Хто він — поряд з цими трударями? Теж трудар... сліпо закоханий в рідне лоно... Тільки чому ж так сталося, що його стежка пролягла десь осторонь, мимо них? Чому він, як заклятий, ховається від людей, не йде до дружного живого гурту, де сплелися в нерозривний клубок радості і горе, надії і розчарування?

Крутиться вузол спогадів, розплутується ледь помітна ниточка розуміння того, що сталося. Душа виходила на власний, найясніший суд. Перегортала припорошені сторінки минулого, оцінювала їх, поблажливо всміхалася або дружньо схвалювала давно забуте...

Коли це було?.. Чи ж було воно?.. Пристрасний юнак Василь шукає світла, що осяяло б темні шляхи життя. Він хоче зрозуміти вищий смисл існування. Він просиджує вечори і ночі над книгами, в яких говориться про це. Думка не хоче сліпо сприймати написане, вона проникає в глибину, розкриває зерно, хоче знайти живий зародок істини...

Батько — колишній кріпак, велетень з вічно сумним обличчям і похилими плечима —

вечорами приходив з поля, підперши вузлуватими руками підборіддя, дивився на сина, нескладно говорив ніжні, тривожні слова:

— Не такий ти, Васильку... як всі... Важко буде тобі... Неприкайним житимеш серед людей... нелюбимим... Чого шукаєш?.. Чого хочеш, синку?..

Хлопець піднімав од книжки поблідле обличчя, втомленими очима всміхався татові, тихо ронив вибачливі слова:

— Не сердься, тату... Я знаю, що ти останні копійки тратиш, щоб вивчити мене... щоб я легше жив... та, мабуть, не буде цього. Чим більше знаєш — тим більша прірва відкривається перед розумом...

— Я знаю, — згоджувався батько. — Хоч і не розумію... Тільки душа мені підказує... То хай тебе бог береже... Я не серджуся... Іди до світла. Шукай. Може, онуки мої побачать його... Або хоч вийдуть на добрий шлях...

І Василь шукав. Не тільки в книжках. В житті, в душах людей, в їх словах, обличчях, діях, стремліннях. В чесності і підлості. В горі і радості. В любові і зраді. В надії, що хоч слабеньким вогником, а горіла в серці майже кожної людини...

Він учився в гімназії, тягнувся з усієї сили, щоб якимось прожити на нужденні батькові заробітки. Влітку приїжджав до Зеленьок, допомагав обробляти землю, ловити рибу. Вечорами заходив до поповича, сперечався з ним, з його батьком — отцем Гавриїлом.

Сільський піп старанно навертав Василя до стежки релігійної, відкривав перед ним перспективи служіння на благо церкви.

— Ти корінь народу... Одержжиш освіту, не маєш права не віддати її тим, хто годує тебе...

— Я й хочу зробити це! — заперечував хлопець. — Тільки чому обов'язково ставати священиком?..

— А що є значніше, ніж вироцнення духу людського? Що є вище від пастирства во ім'я Христа?

Одного разу Василь, не стримавшись, сказав:

— Я не хочу діяти іменем Христа супроти Христа! Хіба може церква виступати від його імені такою, як вона є тепер?

Отець Гавриїл розгубився. Як і всі священики, що не звикли до самоаналізу, він сприймав усе, що проповідував, що читав у церкві, — останнім і непорушним законом. А тепер син кріпака, хлопчисько, який недавно покійно схилявся в поклоні перед грізним і милостивим богом, сумнівається в самій основі релігії. Ще не сприймаючи слова Василя серйозно, він силувано всміхнувся, якимсь неприродним голосом запитав:

— Ти, мабуть, начитався Толстого — цього еретика?

— Навіть у вічі не бачив, — відповів Василь.

— Звідки ж у тебе взялися такі думки? Куди йдеш ти, хлопче?

— Далі острога не піде, — сміявся попович — випещений, самовдоволений.

— Може, — спокійно казав Василь. — Та робити не те, що велить душа — не хочу...

— Цить, — оскаженіло крикнув священик, весь чорний від ненависті. — Геть, хамське бидло, з моєї хати! Геть, щоб я твоєї ноги більше не бачив!

Василь схопився з місця, завмер. З граничною ясністю в якусь мить він зазирнув в душу цього «апостола» мертвого бога. Зазирнув... і вже не боявся його. Бо не бачив у його душі нічого, крім пустоти і бруду. Зупинившись на порозі, тихо сказав:

— Темрява розсіється, отче... І засяє новий світ істини... Не лопніть від гніву, бережіть здоров'я. Сказано ж бо, — додав він зовсім жартівливо, — що: «Хто сердиться на брата свого без причини, на того буде суд...»

Дорого обійшлася Василеві розмова з попом, його виключили з гімназії, прокляли в церкві.

Батько від горя помер, навіть не попросившись з коханим сином. Брати вигнали Василя з обійстя, не бажаючи накликати через нього гнів на всю родину. І пішов Василь, попросившись з напівмертвою матір'ю, в світи. Де тільки не носила його доля. По полях і по дорогах, по ріках і степах. Розум сповнювався знанням життя, душа гартувалася простою народною правдою. Світ був вагітний переминами. Відчував це і Василь. Читав брошури підпільної партії марксистів, живив зерно великих ідей власними мріями, передавав у розмовах з людьми світлі думи про майбутнє, вбирав у власну душу сподівання інших людей...

Минули роки. Гримнула революція в клетоті підлої і безглуздої війни.

Дід Василь сумно всміхнувся. Як давно це було. І недавно. Ось... заплющ очі... прислухайся... і знову луна революції відгукнеться в свідомості, звихрюючи пришиклі, забуті

верстви пам'яті. Який непереможний, неймовірний порив мчав народні вали вперед! Яка ясна, кришталева пристрасть! Яка жертвовність і велич оновлених душ, що сягали вже поглядом в нові світи розкутого, звільненого розуму. «Не одружимося, доки не здолаємо контру світову!» «Жити будемо зовсім не так, як раніше!» «Дружною сім'єю — вперед!» О, чудові заповіді юних, неосквернених сердець! Ви були живою душею нашого святого стремління до правди, до нового життя...

Постарілий, припорошений сивиною Василь теж ішов у тому строю. Всю пристрасть серця вкладав у гарячу боротьбу за правду трудівничу, за душу людини, за велику щирість кожного перед кожним. Не схилявся, як і завжди, перед сильнішими, відстоював те, що було вистражданим, вимученим, перевіреном довгими роками дум і вагань. Одразу не міг, не хотів, не смів збагнути, що залишається ще і бруд, і підлість, і підступ, і заздрість, і ненависть ворогів. Завжди був різким і правдивим. Не дивився на чини, не жалів ні себе, ні інших. І ненависники постарались... З'явилися доноси, наклепи. Арешт. Розмова з слідчими. Слухав і не хотів розуміти слова слідчого — втомленого і похмурого чоловіка:

«Не треба бути ідеалістом, Василю Івановичу... Життя не марево на обрії, а реальна жорстока річ. Його закони невмолимі. В людини нема такого органа, який би так сприймав добро, як очі сприймають світло або колір. Спочатку треба виховати, створити такий орган, а тоді — вимагати лише добрих діл. Ми боролися не за царство свободи одразу, а за право йти по шляху до нього. А це — ой який довгий процес...»

Знав, що слідчий говорить правду... Знав і не хотів миритися з цим. А країну захопила хвиля творіння, в гromі новобудов часто не можна було почути ліричний голос душі. Він здавався писком інтелігента, що не знайшов сам себе. Користуючись тим, підступні або й просто дурні, нікчемні люди нишком робили своє. На старі виразки, традиції, закони часто натягали нові назви, чудесні ідеї, профанували їх в очах чесних людей. І це було найжахливішим...

Душа Василя не витримала страшного удару. Він став замкнутим, відійшов убік, з широкого шляху в закуток зневіри. Люди не підтримали його в тяжкий час, навіть відсахнулися. Це призвело до втрати віри в чисте серце. Так минали роки. Дід Василь став відлюдкуватим, мовчазним. Лише інколи, на зборах чи під час лекції, проривало його. І тоді він жовчно сперечався з лекторами, висміюючи їхні банальні гасла, накликаючи на себе немилість.

Востаннє це трапилося кілька місяців тому.

Після лекції про мораль, етику та про стирання грані між селом і містом, прочитаної не дуже грамотним районним лектором, дід Василь не витримав, зчепився з ура-проповідником, доводячи йому, що ще ніякої ліквідації грані нема.

Сам по собі невинний факт суперечки в клубі перетворився майже у виступ проти влади, в «контрреволюційну пропаганду».

Знову був арешт. Допити, болісні і насторожені розмови з людиною в формі. Психіатрична лікарня... а потім воля... Воля! Вона залишилася невловним сфінксом, вічною загадкою. В душі старого рибалки щось надломилось. Він зовсім ввійшов у себе, мов равлик, сторонився людей. І люди сторонились його. Гірко потішався сам над собою. Став ніби забута щирість. Таїться в душі, а з'явитися на світ, відкритися перед людьми — соромиться. Будуть сміятися... А чому, чому до сих пір так часто сміються над щирістю... Незрозуміло... Неймовірно...

На березі почулися тихі голоси. Дід Василь прислухався. До нього долинула розмова закоханих. Дід зрозумів лише окремі слова, та зате серцем сприймав їхній настрій, що так вливався в загальний настрій весни. Він відчув, як біля серця зашкребло щось теплою лапкою. Чогось стало жаль, за чимсь гірко...

Біля в'язів заколихалися тіні. Перетворилися в одну. Дід Василь бачив, як у сяйві місяця Микола ніс дружину на руках, як зник з нею в лозах. Поглянув рибалка на зірки, на тумани, які покривали серпанком широкі води, задоволено похитав головою.

«Все йде як слід. Життя продовжується. Нові душі відкривають світи, шукають шляху. Вони не знатимуть манівців, як ми, — вони відкриють істину. А мені... чи мені ще доведеться послужити людям... Душа спить... Не хочеться вставати... Тягар важкий. Треба грози, щоб підняти його... Чи буде вона для мене?..»

СПОГАДИ

Опівночі поверталися додому закохані. Зморені ніжністю, здивовані тим, що сталося.

Розчаровані і вражені водночас. Мовчали, пливли у сні місячної ночі, мов привиди, над водою, над лозами...

Вони зупинилися недалеко від столітніх в'язів. На перевернутому човні темніла постать людини. Жевріла люлька.

— Дід, — прошепотів Микола.

— Я хочу до нього, — попрохала Оленка.

Молоді підійшли ближче. Дід заворушився, повернув до них обличчя. Оленка побачила усміхнені очі, добрі насуплені брови. Сіла біля нього, щиро притиснулася щогою до старої шкарубкої руки. Дід Василь серцем почув той чистий порив, у душі щось здригнулося, затепліло.

— Ти щаслива, доню?..

— Щаслива, дідуся... Тільки моє щастя якесь непевне... Я ніби маленька дівчинка, що лягла спати в бідній хаті, серед злиднів, а проснулася в осяйному, казковому краю. Все мерехтить, виблискує чарівними фарбами... а що воно — невідомо...

— Треба прокинутися, доню... Треба вивчати той невідомий край...

— А коли це сон? — з страхом запитала Оленка. — Тоді знову буде бруд... і злидні... і сіра дійсність...

Дід Василь довго мовчав. Як це схоже на його вагання і пошуки. Тільки ж не слід, щоб все повторювалося. Не слід...

— Я розкажу вам, діти, маленьку казочку. А ви слухайте... І думайте. Сідай, Миколо, в ногах правди нема. Ось тут, поряд. Спати ще не хочете?..

— Ні, — дружно відповіли молоді, а Оленка додала, пригортаючись до дідового плеча:

— Цілу ніч готова слухати...

Він, задумано розгладивши довгі вуса, почав говорити:

— Давно це було... далеко на Сході. В долині жило войовниче, жорстоке плем'я. Воно без кінця воювало з сусідами, захоплюючи в полон ворогів своїх і залишаючи в тяжкому рабстві власних воїнів. Рушаючи на бій і повертаючись з битви, люди ті приносили жертву своєму богу, статуя якого споконвіку стояла в гігантському храмі. То був жорстокий бог, такий, як і народ його. Він не бачив нічого, крім кривавих жертв, дику пожарищ, не чув інших звуків, крім перед смертного крику. Очі ідола блищали червоним вогнем, рот хижо кривився в жадібному оскалі. Його боялися, і він жив тим страхом. Жерці — служителі бога — користувалися тою фанатичною вірою. Любов і добро не існували. Вони вважалися хворобою слабих, убогих розумом людей...

Та одного разу в храмі з'явилася молода дівчина-жриця. Її привели замість старої, що недавно померла. Головний жрець — охоронець храму — навчив дівчину її немудрій роботі і залишив наодинці з богом. Вона спалювала на вогні м'ясо тварин, відданих у жертву, ставила димуючий дар під ніс богу, з жалем дивилася, як він хижо поглинав смердючу горілого. І запитала одного разу: «Боже, невже тобі так приємно вдихати дим? І житися кров'ю? І вічно погрожувати людям? Боже, усміхнися мені... Я люблю тебе. Скажи — правда, що ти не такий страшний, як говорять про тебе жерці?..»

Бог мовчав, загадково всміхався крізь хижий оскал. І тоді не витримала дівчина, зламала заповіт жерців. Одного разу замість паленого м'яса піднесла вона в дар богу сніп запашних квітів з річкової луки. Дивний аромат розлився в храмі. І криваві вогні зникли в очах бога. Зникла хижість в лиці, замість неї з'явився вираз ніжності... Здивувалася і зраділа жриця. З того дня вона викидала жертвне м'ясо собакам і клала перед богом тільки квіти і трави...

Через кілька днів повернулося з битви військо племені, ведучи багато полонених, везучи безліч скарбів, нагробованих в чужих землях. Старшини з трубними криками, з великим і блискучим почтом ввалилися до храму, щоб одсвяткувати перемогу і віддячити богові за успіх багатими жертвами...

Дивною тишею, ніжним ароматом, осяйним блиском прекрасного обличчя бога зустрів воїнів храм. Вони завмерли заворожені, вражені, здивовані. Невідомі раніше почуття пробудилися в жорстоких серцях, зм'якшили їх. З глибин душі виповз сум. Перед ними виникли картини палаючих станів переможеного племені, почувалися зойки дітей і жінок. І воїни пожаліли вперше в житті дітей ворогів своїх, як своїх власних. І сказав вождь: «Воїни мої! Вороги билися з нами доблесно і хоробро! Не гоже повертати їх в рабство лише тому, що зброя наша сьогодні була могутнішою! Одпустимо їх додому, віддамо їм скарби їхні, щоб знову палили багаття в селищах, щоб діти веселилися поверненню батьків, як веселяться нині наші діти. І не будемо більше підіймати меч один на одного! Хіба не дає наша багата долина всього, що потрібно людині? Погляньте на бога — він схвалює мої слова!»

А бог справді усміхався. Його чоло сяяло мудрістю і тайною, очі випромінювали любов. І жевріли любов'ю серця воїнів. Одпустили вони полонених своїх, оддали їм пограбоване. Молода дівчина-жриця плакала від щастя, сховавшись в куточку храму. І коли розійшлися воїни, вона знову побігла на луки, щоб принести жертву вдячності за велике чудо божества.

Старий жрець, почувши про дивну подію в храмі, аж потемнів од гніву. Цього разу храм не одержав нічого від військової здобичі. І жрець вирішив дізнатися, що трапилося. Він скликав своїх помічників і причаївся біля статуї бога. Ждали вони недовго. Дівчина повернулася з луків, несучи гірлянди чарівних польових і лугових квітів. Вона, співаючи радісні пісні, поклала жертву біля ніг бога, увінчала найкращими квітами його чоло. І блакитними променями спалахнули очі його, і в просторі почувалася неземна, чарівна музика...

Тоді жерці зрозуміли, хто змінив серце бога. І жахлива ненависть загорілася в чорних душах. Вони кинулися до дівчини, безжалісно вбили її перед лицем осяйного бога. І потім, спаливши, піднесли йому в жертву. Задрижала земля. І сльоза скотилася по щоках бога. А потім обличчя його знову, як колись, скривилося в хижому оскалі, а очі спалахнули кривавим вогнем...

Дід Василь замовк, розкурив люльку, пихнув димком.

— Гарно як, — прошепотіла Оленка, не розплющуючи очей. — Я розумію вас, дідусю. Це чудова і правдива казка...

— Тільки вона дає не точну відповідь, — озвався Микола. — Я згоден, що люди збирають те, що сіють. Посієш підлість — не збереш радості! Але в чому істина, правда? Я хочу знати конкретно...

Дід Василь ласкаво-іронічно засміявся, розкуйовдив чуб Миколи. Докірливо хитнув головою.

— Ех ви, горе-теоретики! Закінчені істини вам подавай, все на полочки поклади, розжуй! А чи є вона справді — ясна і зрима істина, щоб можна було її помацати, як скажімо, скульптуру?.. Це вічне запитання... Воно мучить молоді душі в кожному поколінні. Пам'ятаю — це було давно-давно — як мені в дитинстві довелося почути цікаву легенду...

— Про що, діду? — заінтриговано озвався Микола. — Ви мені не розповідали?..

— Ні... Не доводилося. А легенда та про істину...

— Так розкажіть нам, дідусю, — попросила Оленка, лащачись до старого. — Все одно ми не заснемо сьогодні...

Дід погладив Оленку по голові, зітхнув. Знову набив люльку тютюном, запалив.

— Хай буде по-вашому. Розкажу. Дай згадаю... як це почалося... Бачите, на правобережжі бовваніє Дівич-гора? Саме вона розповіла мені ту дивну легенду...

Микола і Оленка перезирнулися, з острахом поглянули на старого. Може, він марить? Чи жартує? Ні, чоло нахмурене в зусиллі згадати забуті літа і події, примружені очі дивляться строго і спокійно... Ні, ні! Не слід дивуватися. Хіба в таку ніч можна сумніватися в чому-небудь? Все можливе, все здійсненне. Душа відкрита назустріч чудесному...

ДІВИЧ-ГОРА

— Мені було тоді дванадцять років. Я вже навчався в гімназії. Любив читати книги про всякі чудеса, казкові пригоди, міфічні історії. І в житті, і в природі, що оточувала мене, я хотів бачити лише незвичайне, чарівне. Може, саме тому я полюбив Дівич-гору. Вона завжди була і огорнута серпанком легенд, переказів. Народ одухотворяв її. Цей настрій мимоволі передався й мені...

Вечорами я довго просиджував на березі, дивився на гору, мріяв. Ви коли-небудь прийдіть сюди, подивіться на неї... і зрозумієте мої почуття... Коли спадає ніч над дніпровською долиною, коли блакитна імла котиться по широких плесах ріки, Дівич-гора стає суворою, таємничою. По її схилах повзуть легкі вечірні тумани, вони підіймаються покрученими яругами від води до вершини, вкривають гору напівпрозорою фатою. І тоді здається, що це не мертво громаддя з глини і землі нависло над Дніпром, що це сіла колись спочивати біля води добра бабуся з породи велетнів, утомившись після багатого шляху, та так і залякла на тисячі років, невідомо чого ждучи...

Ще змалку я чув, що багато таємниць — суворих, страшних і хвилюючих — ховає в серці своєму Дівич-гора. Проходять, минають дні, роки, віки, а вона мовчить — німує. Мовчить в гарячі літні дні, коли понад нею виспівують жайворони, коли прозорі хмарини, знемагаючи від спеки, зупиняються в небі, щоб освіжитися над Дніпром перед далеким польотом. Мовчить в травневі вечори, коли веселі і сумні дівочі пісні котяться над нею, завмираючи на лівобережжі в густих лісах. Мовчить взимку, закутана в сніговий саван, дрімає під зле завивання хурделиці... Не говорить вона

і в місячні ночі, коли ніч не світило прокладає срібні дороги в дніпровській хвилі.

І лише в горобині ночі, коли блискавки крають небосхил від одного кінця обрію до другого, коли зелено-багрові змії грозових розрядів в'юняться в дніпровім потоці і все живе ховається по своїх притулках — випадкові перехожі або рибалки, що не встигли добратися додому, можуть почути важкий, приглушений стогін. Здається, то стогне сама земля. Старі люди кажуть, що то обзивається зі свого віковичного сну Дівич-гора...

І ще кажуть — хто прийде в цю пору до гори з чистим серцем і незлобивою душею, той зможе зрозуміти таємничу мову і почути древні перекази про долю рідної землі...

Так розповідав мені дід Харлампій, старий рибалка... твій пра-прадід, Миколо... В дитячі роки це було, як я вже говорив... в ті давні, овіяні золотими снами часи. Пам'ятаю й досі теплий червневий вечір...

На березі прив'язані човни. Один з них перевернутий догори, як оцей, на якому ми сидимо. На ньому зручно вмовстився дід і палить люльку. Жевріє вогник між прокуреними вусами, падають на пісок золоті іскорки. Над тихою водою пливе танучи запашний дим, і такими ж сувоями в'ється химерно сплетена розповідь діда.

— А чи правда, що можна почути мову горн? — несміливо запитую я. — Чи, може, то тільки так, для казки придумано?

Очі діда хитро примружені. Але він не сміється. Білі брови підіймаються, він строго дивиться в далечінь, де в темряві бовваніє Дівич-гора.

— То все правда, синку, — чую відповідь. — Недарма народ з вуст в уста передає ті перекази...

Я більше ні про що не запитував діда. В моїй душі визрівав чудний замір. Минало літо. Пожовкли, схилилися до землі буйні жита. А я все ждав, коли ж почнеться горобина ніч, щоб послухати розмову Дівич-гори за Дніпром...

В одну серпневу ніч розгулялася гроза. Батько і мати полягали спати. В перервах між громом я чув їхнє спокійне дихання. Тільки баба привидом туманіла коло вікна, раз по раз хрестячись і примовляючи: «Господи, пронеси! Справжня горобина ніч!»

Я стрепенувся. Горобина ніч! Ось коли можна перевірити, чи правду говорив дід...

Незабаром баба заснула. Я, тремтячи від хвилювання, встав, підкрався до вікна. Зовсім недалеко мигнуло. За тим гримнув оглушливий грім. Я злякано відсахнувся. В голові майнула боязка думка: «Може, не треба?»

Та хлоп'яче самолюбство перемогло. Тихо знявши з стіни батьківський кобеняк, я одягнув його і вислизнув надвір.

В обличчя мені линули потоки дощу. Я накинув кобку на голову і, вже не вагаючись, просто по калюжах побіг до ріки. Там витяг з куців дідівський човен, зіпхнув його на воду і поплив. Божевільний хлопчисько був, як згадаю... Навіть тепер моторошно, незрозуміло, як я переплив Дніпро...

Залишивши човен на березі, я почав видряпуватись на гору. Без упину миготіли блискавиці, їх примарне зеленкувате сяйво освітлювало дорогу. Незабаром я добрався до половини Дівич-гори, зупинився там. Було страшно. Далеко внизу шумів, кидаючи чорну хвилю в крутий берег, широкий грізний Дніпро. Він ніби сердився на мене за те, що я смів пливати по ньому в хвилини його гніву. Вгорі могутній вітриган мчав у безвість громаддя хмар, безжалісно крутив їх у велетенських вихорах. Мені здавалося, що то якийсь гігант стоїть в мороці, сягаючи головою неба, і вдаряє хмару об хмару, крешучи без кінця сині вогні...

Я сховався в рівчак, вимитий потоками води, причаївся. Тут було трохи тихше. Прислухався. Серце калатало, мов хотіло вискочити з грудей. Ось зараз, зараз має заговорити Дівич-гора. Та спливали хвилини, а я не чув нічого, крім гримотіння в небі і шуму дніпровської хвилі внизу...

А може, заважає кобка? Треба її зняти. О, так і є... Без неї чути набагато краще. Холодні патьоки полилися мені за шию, та я не звернув на це уваги. По спині побігли дрижаки. Зацокотіли зуби. Та я, зіщулившись, терпів, прислухався.

Скільки минуло часу, я не знав. Ноги в мене залякли, голова горіла, перед очима з'являлися і зникали червоні кола. І ось... серед грому... в завивання вітру... вплівся важкий стогін. Я затремтів.

Гора! Це, напевне, стогне вона...

Почувся протяжний голос. Він покотився луною над Дніпром в непроглядному мороці, перемагаючи люті пориви бурі. А може, це мені здалося? Може, я сплю?..

Ні, не сплю! Але з неба дощ, як і раніше, шумить вітер, миготять блискавиці. Ніби в тумані, колишуться неясні обриси кручі. Я не відчуваю — є в мене руки і ноги чи нема, але слух мій

жадібно вбирає і ховає в дитячій пам'яті слова, що ясно лунають серед ночі. В гарячому плетиві з страху, неймовірного напруження, холоду і очікування дзвенить чарівна струна, створює дивну мелодію. Я втрачаю пам'ять, потроху насувається небуття, та легенда Дівич-гори залишається в свідомості...

Я отямився десь за два тижні. Мене знайшли непритомного на кручі Дівич-гори і довго виривали з чіпких рук смерті. Лише через два місяці до мене повністю повернулося здоров'я і жвавість, а до того я ходив блідий, аж зелений, худий, як смерть. Мати й батько довго допитувались, чого я шукав уночі на Дівич-горі, картали мене за непослух, але хіба я міг їм відкрити всю правду? Дід сидів осторонь і задумано дивився на мене. Він, напевне, все розумів. Часто в ті дні, коли я хворів, він сидів поряд і тихенько оповідав мені чудові легенди та казки про давно минулі часи.

І знаєте... щоб не кривити душею... я навіть тепер не знаю, чи справді чисте дитяче серце дозволило мені почути в ту грозову ніч розповідь Дівич-гори, чи дід Харлампій розповідав її хворому хлопчику під мелодійний спів соснового лісу. Як би там не було, а я проніс той чарівний переказ про давні-предковичні часи через все життя... а тепер оповідаю його вам... Може, пригодиться в житті...

Мелодія п'ята ЛЕГЕНДА ПРО ІСТИНУ

В прадавні часи жив над Славутю древлянський хлопець Доброслав. Не такий був, як усі. Інші безжурно ходили в походи, одружувалися, родили дітей, полювали і вирощували врожай. Жили, як і належало жити, не задумуючись, звідки тече Славута, або хто метає блискавиці з грозового неба. Кажуть жерці, що Перун, — значить, так воно і є...

А Доброслав не міг задовольнитися таким життям. Він болів за муки інших людей, ненавидів насильство, гнівався, коли бачив обиду слабших і пиху сильніших. Він бачив грубе і темне життя своїх одноплемінників і просив у богів іншої долі. Та все текло, як раніше. З бруду не родилася чистота, з ненависті не з'являлося добра між людьми...

І запечалився вельми Доброслав. Часто він говорив своїй молодій дружині Троянці:

— Життя віддав би, щоб змінити підле, темне животіння древлян. Не можу більше терпіти... піду питати в людей, може, хто знає, де знайти відповідь на мої терзання...

Довго ходив молодий вояк по нетрях і лісах, по городищах і скитах. Нарешті забрів Доброслав до славетного столітнього пустинника, який з'явився, не знати звідки, недалеко від київського городища, йому відкрив він наболіле серце, змучену душу. Вислухавши, старий сказав:

— Це вічна дорога, синку... Не ти перший народився на ній. Ти хочеш знайти істину, побачити своїми очима вірець бажаної краси та щастя. Чи правду я кажу?

— Правду, батьку... Покажіть же, куди йти, де шукати істину... Я на край світу полечу заради неї...

Довго мовчав пустинник, думав. Врешті сказав:

— Сам не відаєш, чого прохаєш, синку... Я вже пройшов той шлях, на який поспішаєш ти... і міг би сказати...

— Не треба! — гукнув Доброслав. — Я не залишуся в незнанні. Тільки сам хочу звідати до кінця всю радість чи гіркоту шукання! Покажи, старче, куди йти мені? Цього лише прохаю!

— Рано ти народився, вояче, — сумно озвався пустинник. — Твоя сила — як буря над пустинею. Котиться, несе хмари піску, а користі ніякої. Млина треба, вітрил... Або молоти зерно, або нести вперед кораблі! А такого вітрила для тебе ще нема... Одначе йди... Я скажу тобі, куди... Далеко на півдні, в тім краю, де горить ясним вогнем вечірня зоря, на березі моря стоїть храм Безсмертя. В ньому з давніх-давен доля поставила статую Істини. Обличчя її не бачив ніхто — воно закрите чорним покривалом. Хто зірве ту запону, той помре в храмі, так і не вернувшись до рідного краю.

Очі Доброслава запалахкотіли вогнем рішучості.

— Я готовий вмерти, аби лиш поглянути на неї. Я йду, старче... Хай боги бережуть тебе...

І зібрався в дорогу Доброслав. Сів на вороного коня, потримав на руках сина. Перехилившись з сідла, поцілував дружину, натягнув поводи.

Хотіла щось сказати Троянка, та подих перехопило, хвиля відчаю сповнила груди, стримала сльози. Кінь заіржав, з місця ринувся вскач, стелючись чорним птахом понад лозами, понад бур'янами. Хмара куряви заклубилася за ним. І тоді, шалено загавкавши, з припони зірвався улюблений пес Доброслава В'юн і кинувся услід за господарем. Троянка бачила, як муж її зупинився, підхопив собаку на сідло і поскакав далі. Що ж, так і мусить бути! Вірність хай буде рядом з подорожнім, з безприютним скитальцем. Там вона найбільше потрібна...

Затихло іржання коня, зникла постать вершника. Тільки ще стугонить земля та луна, затихаючи, котиться в лісі.

Тоді Троянка не витримала. Вона впала на теплу землю і тяжко заридала. Внизу, втішаючи її, співав журливу пісню Славута, а над нею гомоніли густими вітами дерева, мов передавали одне одному дивовижні вісті про хороброго вояка, що пішов у далекі краї за істиною...

Не день і не ніч їде понад берегами Славuti Доброслав. Густими лісами, звіриними стежками пробирається він до полудня. Не хоче виїжджати в степ — там наскочать кочівники, від них не відчепишся. А тут — надійний захист від ворожого ока, здобичі скільки хочеш...

Спадає вечір. На небі загорається зірка. Вона переливається живим вогником, тремтить, хвилює серце Доброслава, мов погляд рідної матері. Вперед, вірний коню! Вперед, друже В'юн.

Їде вояк місячної ночі понад берегами. Верби схиляють до води свої коси, в хвилях граються

русалки, моргають зеленими очима, простягають Доброславу білі руки.

— Іди до нас, чорнобривий хлопче!

— Не можу, дівчата річкові! Поспішаю я в далекі країни, шукаю істину, щоб побачити красу життя, щоб осяяти долю дітей своїх...

Замовкає сміх русалок, і привітно здіймають вони вслід Доброславу вінки з білих лілей і співають ласкаві пісні на честь хороброго вояка.

Та ось порідшали ліси. Перед вершником простягнулися неосяжні степи. Бур'яни, мов стіна, стоять до обрію, гірко пахне на сонці полин, в небі виглядають здобич шуліки. Де-не-де височать у мареві могили. Бережися, вояче, це ворожий край. Гасають по широких просторах розбійники степові — огри. Помітять чужого — не жди пощади.

Серед бур'янів ляже на годинку спочити Доброслав. Рядом куняє вороний кінь. В'юн охороняє їх, чуйно прислухаючись до звуків степу, та нишпорить навколо, видобуваючи мишею чи ховрахів з нірок собі на обід.

Ввечері знову вперед. Полини глушать чужі запахи, дурманять голову. Шепоче тирса, заколисує. Тільки зірка вечірня палає в небі, кличе, нагадує...

І ось підкралося лихо. Зморений, голодний, заснув одного разу вояк. Не чув він ні гавкання В'юна, ні іржання коня. Спіймали собаку, зв'язали Доброслава.

Кинувся вояк, рвонувся, застогнав од болю.

Розплющив очі і все зрозумів. Ганебно закінчилися його пошуки. Прив'язали розбійники Доброслава до спини коня, рушили. Вороний понуро йшов у гурті чужих коней, а В'юн жалібно вищав за ґратами клітки, укріпленої на дерев'яному двоколісному фургоні.

Під вечір валка прибула в городище огрів, недалеко від порогів Славути.

Вона зупинилася посередині селища, біля кам'яної будівлі. Біля входу стояли дві велетенські постаті з огидними лицами — певно, якісь ідоли кочівників.

Вороги стягнули Доброслава з коня, розв'язали, штовхнули в плечі. Він розправив заціпенілі руки, піднявся до входу. За ним вели вороного, несли в клітці В'юна.

Загриміли труби, вдарив барабан... Доброслав ввійшов до великого залу. Тут було напівтемно. Та незабаром очі його звикли до тьмяного освітлення, і він побачив на підвищенні хана огрів. Гостроверха шапка з срібним шпилем вінчала його вузьку голову, з-під шапки пильно, несхитно дивилися на полоненого темні, гострі очі, на пишне, різнобарвне вбрання спадала довга, чорна борода.

Вожак розбійників щось сказав хану. Той поглянув на коня, задоволено кивнув. Потім ковзнув поглядом по собаці, байдуже зиркнув на Доброслава.

— Собаку однесіть доньці, — наказав він. — А коня — до мого гурту...

Повернувшись до вояка, хан промовив, склавши руки на грудях:

— Я хан огрів Іт-тун. Відповідай мені, звідки ти, хто? Я бачу по одежі твоїй, що ти древлянин...

— Ти правду мовиш, хане Іт-тун, — відповів вояк. — А ім'я моє — Доброслав.

— Чого потрапив у мої землі?

— Я нічого поганого не зробив ні твоїм воякам, ні тобі, хане Іт-тун. Я їхав у далеку країну по сумлінню власного серця.

Хан презирливо засміявся.

— Куди ж вело тебе серце, древлянино? Що ти міг зробити в чужих краях сам, без товаришів, без захисту?

Доброслав якусь мить вагався, а потім в голові майнула химерна думка. А що, коли розповісти хану про все — про пошуки, про таємничу дорогу до істини? Може, зрозуміє?! Адже є серце і в огрів! Може, Іт-тун одпустить Доброслава і віддасть собаку та коня.

Вояк поклав руку на груди і почав розповідати. Про свої шукання правди, про муки душі, що не хотіла миритися з темним, нікчемним життям людей, про бесіду з пустинником, який розповів йому про статую Істини в храмі Безсмертя. Хан слухав, не перебиваючи. Нічого не можна було прочитати на його суворому обличчі, в очах, захованих під густими кущами чорних брів. Слухали і слуги та воїни, що стояли рядами обабіч підвищення, слухала і донька хана, виглядаючи з-за дверей.

— Отож я і вирішив, хане Іт-тун, — палко закінчив Доброслав, — знайти той храм, відкрити ясне лице істини, щоб воно сяяло, якщо не нам, то дітям нашим. Іду по світу, йду за вечірньою зіркою надії: може, хто скаже мені — де храм Безсмертя. Ти багато жив на світі, хане Іт-тун, багато

знаєш, — може, ти чув що-небудь і вкажеш мені вірну дорогу?..

Довго мовчав Іт-тун, роздумуючи. Потім підняв лице, подивився гостро на древлянина. Зуби його вишкірилися, ехидний сміх розкотився по залу. Почали сміятися і воїни хана, хоч не розуміли причини.

Пересміявшись, хан спохмурнів і суворо сказав:

— Істину знає кожен звір, кожна билина, кожна людина, всякий черв'як і риба. Істина світу — це сила! Вовк ловить козу степову, зайця, задирає слабого коня — ось істина! Сильніше дерево глушить мізерне — ось істина! Посій хліб, залиши напризволяще, бур'яни вкриють його, заглушать, висмокчуть соки землі. Хліба в тебе не буде! Я прийду, прополю бур'яни, силою — ти чуєш? — викину погане зілля і одержу врожай! Ось істина! Мої воїни полонили тебе, тепер ти мій раб, бо в мене є сила — ось істина! Сила — істина життя, його закон. Життя — для сильних, хіба ти не знаєш, не бачив цього?

Доброслав заперечливо похитав головою, гордо випростався:

— Ні, хане Іт-тун! Це неправда. Ти бачиш тільки шкаралупу, а ядро заховане глибше. Істина мусить бути не в тому, що ти сказав. Бо й на великому здохлому коні ти не поїдеш нікуди, хоч отруйний запах трупа може причинити лихо, бо й ведмідь не вище гарний візерунок на сорочці, хоч має велику силу. А хіба ти не знаєш, що малесенька іскра може зробити велику пожежу, аби вітер лише роздув попіл, а з нікчемної зернини можна зібрати гори зерна за кілька літ?! Ні, не сила — істина світу, хане Іт-тун!

— Мудро говорить древлянин! — хитали бородами старці огрянські, скоса поглядаючи на хана.

А Іт-тун грізно метнув іскристим поглядом навколо, підвівся на троні і загримів:

— Ти смієш заперечувати мені, нікчемний плазун? Ти, може, сподіваєшся, що знайдеш свій химерний храм?

— Я вірю, хане, в свою долю! Мені сяє зірка надії!

— Ха-ха-ха! Він вірить! Ви чуєте? Так я доведу тобі, в чому істина! Ось тут, піді мною — яма. Тебе вкинуть туди. Десять днів тобі не дадуть їсти. За цей час ти зречешся своєї думки, ти згодишся, що істина — в силі. Що? Ти хитаєш головою? Побачимо! А якщо й витерпиш — ніколи більше не побачиш світла сонця, не те що храму Безсмертя, і хай на небі сяє хоч тисяча зірок надії! Гей, слуги! Чули мій наказ?

Доброслава схопили, одібрали меч. Під ногами Іт-туна відкрилася темна яма. Сильна рука штовхнула вояка в спину, і він стрімголов полетів униз — в морок, цвіль і сморід.

Ей, друже, куди ти потрапив? Що подієш тепер? Де кінь твій могутній, де вірний В'юн, де меч батьківський? Руки ворога одібрали все, одрізали стежки до осяйної мети. Чи вистачить снаги в тебе, щоб витерпіти наругу, чи знайдеться мужність і віра, щоб ждати?..

Минуло три дні. Три дні неймовірних мук і страждань. Сильне тіло Доброслава вимагало їжі, води, але хан дотримав свого слова. Ні крихти не кинули слуги в яму, не подали ні краплі води.

Вояку було видно крізь ґрати вгорі, як хан Іт-тун приймав гостей, послів з інших племен. Інколи він розповідав гостям про Доброслава, про його пошуки істини, і тоді дикий регіт лунав у залі, регіт торжествуючої сили.

На четверту ніч у древлянина почала паморочитись голова. Він збагнув, що загине. Хіба можна чекати милості від такого звіра? Попросити? Згодитися з ним, стати рабом, а потім шукати нагоду для втечі?

Ні! Ніколи, нізащо! Хто впаде перед насильником перший раз, той падатиме й далі, без кінця!

Боляче затіпалося серце, на очі насунувся тягар. Доброслав згадав перед смертю рідний край, широкого Славету, ясні очі Троянки — бідолашної дружини, маленького сина. Він думкою прощався з ними, посилав своє благословення, свою безмірну любов. Припадав вояк щодокою до цвілих стін ями, шепотів палкі слова до рідного краю...

Раптом згори почулося якесь шкрябання, тихий голос. Доброслав стрепенувся, звів очі вгору... На тлі ґрат неясно вимальовувалась маленька постать.

— Хто ти? — хрипко запитав древлянин.

— Тихо, — прошепотів голос. — Я донька хана Іт-туна. Не гнівайся на мене, древляніне. Я слухала твою розповідь про істину. Мій батько неправду говорив... серце моє підказує так! Ти хоробрий і добрий...

— Скільки років тобі, любя дівчинко?

— Дванадцять. Та я вже велика. Я мрію про ясні і чудові краї. Ти схвилював мене,

древлянине. Чим допомогти тобі?

— Не знаю, — гірко сказав вояк. — Ти накличеш гнів батька.

— Не турбуйся про те. Ось, візьми... Тут м'ясо, вода... Лови!

— Хай щастя всюди супроводить тебе, ластівко степова...

— Мене звати Соїфулі. Я б щодня передавала тобі їжу, та боюсь — побачать...

Донька хана зникає. Доброслав миттю знищив кусень м'яса, пожадливо випив половину бурдюка води. До тіла поверталась міць, пояснішає розум. Радісні думки, надії завирували в свідомості.

Хай боги благословлять тебе, добре створіння! Серце твоє чисте, не заплямоване жорстокістю і злочинном.

От і помиляєшся ти, хане Іт-тун! Силу твою і батьківський наказ перемогла сердечна доброта доньки твоєї. Ні, не в силі істина, суворий володарю!..

Соїфулі знайшла вихід зі скрутного становища. До ями, в якій сидів древлянин, була проведена діра для стоку. Дівчинка пускала в ту діру В'юна, прив'язавши до шиї торбу з їжею, і вірний пес проповзав аж до свого господаря. Доброслав знаходив на ошийнику їжу і воду. Тим же шляхом випроваджував собаку назад.

Тепер він не боявся смерті. Проте лежав непорушно в кутку, щоб хан ні про що не догадався. Так минуло десять днів.

Ввечері Іт-тун схилився до ями і насмішкувато сказав:

— Ти живий, древлянине?

— Живий, — тихо, але ясно відповів Доброслав.

— Дивно! Хвалю! Ти сильний вояк. Це радує мене! Послухай, що я скажу тобі. Виходь на волю, йди в мою охорону. Даси мені клятву вірно служити. Жити будеш краще від вождів київських!

В залі всі замовкли, очікували відповіді. І ось з ями пролунали сумні слова:

— Ні, хане Іт-тун. Не буду я тобі служити, бо не в силі істина! Тільки істині можна служити не задумуючись...

Аж заскреготав зубами хан від злості, тупнув ногою.

— Так не вийдеш ти ніколи з цієї ями, не побачиш ні химерного храму свого, ні рідної землі, ні сонця. Не хочеш служити силі — згниєш в землі!

— Воля твоя, хане Іт-тун. Та істина вища від сили...

І потяглися для Доброслава довгі ночі і дні. Йому давали шмат тухлого м'яса, смердючу воду в бурдюку. Та це його не турбувало. Соїфулі через день посилала В'юна а добрими припасами, їсти і пити вистачало.

Одежа на Доброславі струхла, почала розвалюватись. Одростала борода. Він втратив рахунок дням. Не знав, скільки часу минало над страшною темницею — рік, два чи десять. Чи живі ще Троянка з сином, чи, може, й вітер розвіяв їхнє городище, а ворони розтягли білі кості по широкому степу?

Інколи древлянину снівся широкий повноводий Славута, хвиля його співала знайомі пісні, а на полудневім небі горіла ясна зірка надії. Прокидався вояк, метався вовком по ямі, рвав на собі волосся. Там, на горі, життя, гуляє вітер, гримить гроза, хвилюється тирса, літають птахи. А тут — душно, земля тисне груди, не дає дихати. Наче в могилі! Чи не краще було послухати хана, вийти на волю, зректись своїх слів?!

— Ні, ні! — кричало сумління. — Ні, ні! — стугоніло серце, вирувала кров, заперечувала душа.

Інколи приходила Соїфулі. Мов тінь з'являлася вона в отворі, зірочками очей слідкувала за Доброславом, слухала його розповіді про землі древлян і полян, про жорстокі бої, про буйні ліси, про красу Славуті, про велику істину, що очищає душі, тривожить серце. Дівчинка зітхала, тихенько плакала, втішала в'язня, будила в згорьованій душі неясну надію.

Зненацька наступила зміна. Одного разу Соїфулі прийшла засмучена і мовчазна. Довго сиділа над отвором, потім зронила тихі, мов шелест листя, слова:

— Горе, древлянине...

— Що трапилось, Соїфулі, дівчинко моя?..

— Я вже не дівчинка, чужинцю! Хіба ти не знаєш, що минуло сім років?

— Сім років! — охнув вояк.

— Так. Це правда. Я вже наречена. І мене віддають за сина козарського володаря. А я не

хочу цього. Я його не люблю! Він поганий і дикий! Все життя моє пройде в смердючих шатрах і диких походах! О горе мені!

— Не йди, Сойфулі..

— Що говориш ти, древлянине! Батько мій так вирішив. Ти ж знаєш — він нічого не визнає, крім сили...

— І ти, Сойфулі, згодишся з ним?

— Ні! — майже крикнула дівчина. — Ні, і я доведу це! Я хочу іншого життя — ясного, широкого, як сонце, як неосяжний світ... Вояче! Готуйся!

— Куди? — здивувався Доброслав.

— В похід! Я знаю, де твій кінь і меч. Ключі у мене. Ми поїдемо з тобою до храму Безсмертя, шукати істину!

— А якщо смерть, Сойфулі?

— Хай буде смерть! Ні слова більше!

О, жадана воля! О, буяння крові, правда серця, голос великої любові! Ви не вмерли, ви рветесь з клітки п'їтьми до сонця справжнього життя!

Впав замок, відкрилися грати. Вниз падає віршовка, Хутчій. Доброслав хитається, він одвик ходити, він одвик од світла. Добре, що зараз ніч!

Тихо, вояче, щоб не почули вартові. Переходами, закутками... Сойфулі на мить забігла кудись, повертається з В'юном. Пес розуміє небезпеку, мовчки несамовито облизує губи, щоби Доброслава.

Степове повітря, запах полину вдарили в обличчя древлянина, оглушили. Сльози виступили на очах, бурхливо забилося серце. Далі, поміж валунами, до ущелини. Що там чорніє? Кінь! Його вороний!

Кінь впізнав господаря, тихенько заіржав, заклично тупнув копитом. Поряд — білий степовий кінь.

— Сідай, древлянине, скоріше, доки хмари на небі. Вийде місяць, можуть помітити...

Мов крила вирости, як відчув себе Доброслав у сідлі. Задрижав від хвилювання, міцно натягнув повід, помацав держак меча! Ні, ще не вмерла доля!

Де ти, зірко ясна? Ось я бачу твоє чисте проміння, світи нам в дорозі! Вперед, коню!..

Рушили. Безшумно минули селище. Скоро степ. Та ось зрадливо виповз з-за хмари місяць, осяяв вершників.

— Хто такий? — пролунав голос.

Меч батьківський, не підведи! Блиснула сталь, падає на землю вояк огрянський, коні несуть втікачів все далі й далі, через тирси і полин, через пахощі степу, в голубу далину ночі.

Позаду знялася тривога, почулися крики, тупіт сотень копит. Вороний летить стрілою, та кінь Сойфулі відстає. Доброслав стримує шалений галоп, жде дівчину. Вона важко дихає, тремтячою рукою хапається за плече древлянина.

— Тікай сам. Я зупиню їх. Твого коня ніхто не наздожене!

— Що ти кажеш, Сойфулі? Сідай на мого коня, поїдемо разом.

— Двох не понесе! Мовчи! Поспішай до храму! Знайди істину — може, вона засяє і для нашого темного народу! А я — умру! Поцілуй мене, древлянине! Прощай!

Вже недалеко вогні, грізні крики погоні. Сойфулі припала до вуст Доброслава, відштовхнула його.

— Вперед, вояче! Поспішай!

— Прощай, моя зіронько!

Стримуючи ридання, рвонув повід Доброслав. Вихором несе його в рятівну темряву вороний. Поряд, в темряві, чорним клубочком котиться В'юн, тривожно гавкаючи.

А Сойфулі повернула свого коня, зупинила, очікуючи.

Налетіла згряя хижаків степових, важка рука батька стягнула її на землю.

— Проклятий виродок! Де древлянин?

— Не знаю!

— Впустила його? Втоптала в грязь батька! Вовче сім'я! Слимакова душа! Геї, воїни, всі в погоню за ним! А її прив'яжуть на могилі, буде шакалам добрий сніданок!

Мовчить Сойфулі, не просить пощади. Стугонить земля, погоня віддаляється. А її — прив'язану до кам'яного стовпа — залишають на високій могилі.

Нічого не жаль дівчині, сум спадає на серце, руки терпнуть од пут. В небі сяє зірка, та зірка веде хороброго вояка в чарівні краї. Сойфулі теж допомогла йому в тій важкій дорозі, вона

щаслива...

Мовчить далина. Ні, не наздогнати вороного коня. Недалеко виють шакали, наближаються. Горять зеленими вогниками їх неситі очі, вони помітили поживу. Прощай, світе, прощайте, степи рідні! Ще раз вдихнути п'янке повітря перед тим, як хижі зуби ввіп'ються в дівоче тіло...

Доле моя! Лети до вояка древлянського, простели перед ним широку і ясну дорогу до таємничої істини!..

Вирвався Доброслав з чіпких рук огрянських, відірвався од погоні в бур'янах степових. День і ніч їхав він на полудень. Ще кілька разів нападали на нього кочівники степові, та рятували древлянина меч батьківський і кінь вірний. Бурею налітав Доброслав на розбійників і справляв гучну тризну по дорогій Соїфулі.

Так він добрався до моря, в'їхав у візантійську колонію. Довго розпитував греків-купців, чи не чули вони про храм Безсмертя. Купці сміялися, хитали головами.

А зірка пламеніла ночами на полудневім небі, манила в далеч, обіцяла, закликала.

Нарешті один старезний перс — господар галери — згодився перевезти Доброслава через море за коштовні оздоби на держаку меча. Він розповів вояку, що в молодості чув про дивний храм, який стоїть далеко за морем, серед пустелі.

Десять днів бурхливе море несло вутлу посудину, гралося нею, мов кіт мишею. А на одинадцятий викинуло до протилежного берега.

Доброслав розпрощався з персом, рушив на південь. Там височіли скелясті хребти, вкриті сірими хмарами. Ой і важкий лежав попереду шлях...

Багато місяців древлянин пробирався ущелинами, гірськими стежками через чужі, непривітні краї. А потім перед ним простягнулася жовта піщана пустеля. Десь там, за нею, був храм. Вперед, вже недалеко! Все ясніше горить зірка, все ближче мета!

А пустеля кидала на чужинця хмари піску, погрожувала. Повернися назад! Хіба не бачиш — кості верблюдів і коней, людей і різних тварин лежать на барханах? Хіба не бачиш — сотні років вітер піском засипає їх мертві очі?..

Даремні погрози твої, пустеле! Велика мета попереду! Серце ще гаряче, сила грає в руках! Вперед, коню!..

Пече сонце. Воно стоїть майже над головою. В'юн важко дихає, просить води. А води зовсім мало, залишилася третина бурдюка. І ніде не видно ні струмка, ні колодязя, лише піски та піски, вкриті рідкими чагарями...

Вороний схуд, боки його впали. Вже не можна сидіти в сідлі, не понесе вірний кінь. Доброслав іде пішки, веде його за повід. Все частіше відпочиває древлянин. Сила зникає. Спека нестерпна. Піски палять, мов розтоплена піч. Немає вітру, нічим дихати...

Одного разу В'юн не встав після привалу. Він приповз, жалібно стогнучи, до ніг Доброслава, сумно поглянув очі господаря і сконав. Закопав Доброслав його в сипучому піску, рушив далі. А потім впав вороний. Сиротою залишився древлянин. Попрощався з вірним товаришем, захопив з сідла нужденні пожитки і пішов далі сам...

Чи то доля берегла Доброслава, чи дух рідної землі підтримував його в нещасті, але вийшов він до краю пустелі, до широкої повноводої ріки.

Вийшов на берег древлянин і завмер вражений. На тому боці в синьому мареві виднівся дивовижний храм серед високих казкових дерев. Баню храму, що сяяла золотом, підтримували напівпрозорі колони; вони переливалися зеленими, синіми, рожевими барвами, ніби хвиля морська під сонцем. Через річку були перекинуті мости до тієї чарівної будівлі.

Перуне! Може, це і є той самий храм Безсмертя? Невже кінець шляху?

Забувши про спрагу, про голод, Доброслав рушив до мосту...

В храм вели сходи з білого каменю, над ними звисали широкі листки невідомих рослин, між листям жовтіли плоди. Затамувавши подих, Доброслав піднявся вище. Обабіч сходів він побачив безліч могилок. Спочатку здивувався, а потім збагнув, що звідси ніхто не повертається. На мить зупинився, сумнів ледь відчутною тінню торкнувся серця. Потім рішуче кинувся вперед.

Минув колонаду, широкі двері. Вони самі собою розчинилися, вгорі пролунала ніжна музика. Доброслав увійшов до велетенського залу. Сонце проникало крізь різнобарвне покриття, і в тому мереживі казкового проміння древлянин побачив дивну картину.

На осяйному троні посередині залу сиділа жінка в діамантовій короні, в золототканому вбранні. Навколо неї стояли на колінах люди, тисячі людей. Тут були сиві діди, літні воїни і молоді безвусі юнаки. Всі вони непорушно, невідривно споглядали чудову жінку, не зроняючи й слова.

«Невже це істина?» — подумав Доброслав. — Тоді де ж чорна запона, про яку говорив дід-пустинник?»

Він підійшов ближче, щоб розглянути риси обличчя тієї жінки. Повіки її розплющилися, на древлянина зирнули великі сині очі. Ні, не сині, зелені... Ба ні — чорні! Чи, може, карі? Які ж в неї очі? Чому вони так чудно міняються?

Піднялася вгору тонка рука в серпанку вбрання, до слуху Доброслава долинув тихий, мов шелест степової тирси, голос:

— Що шукаєш, вояче?

Схвильований древлянин, наблизившись до трону, мовив:

— Багато років іду я з рідного краю, що лежить за морем, шукаю храм, де захована істина. Шлях привів мене сюди. Що бачу я перед собою — скажи?

Ясна посмішка заграла на щоках жінки, вуста затремтіли, Почулася відповідь:

— Істина світу — це краса, герою! Хіба ти не знав цього? Ти прийшов туди, куди слід. Це храм предковичної краси, а я його жриця...

— Що кажеш ти? — вражено скрикнув Доброслав. — Істина в красі? То я йшов у таку далеч, щоб почути ці слова?

— Я кажу правду, вояче! Голуб схиляється перед голубкою, лев перед красою левиці, людина завмирає перед красою природи, чоловік понад усе ставить красу жінки. Що є на світі, які муки, на які не пішов би чоловік заради красивої жінки?

— Заради коханої, хочеш ти сказати?

— Це все одної Кохають лише красу...

— Неправда! Є інша краса, інша істина, жрице!

— Дивись, — владно сказала жінка. — Ось тисячі чоловіків стоять навколо мене. Всі вони шукали єдиної істини — краси і знайшли її в мені. Ніхто ще не виходив звідси назад — хіба не бачив ти могили біля храму?

— Бачив, жрице. І все ж не згоден з тобою. Ні, не цю істину шукаю я, не туди потрапив. Піду далі, мені нема коли дивитися па тебе...

Очі жриці спалахнули недобрим вогнем.

— Пожди! Поглянь, яке багатство має краса, дивись і спробуй піти звідси...

Вона підвелася, підняла руки догори. Музика заграла голосніше, промені схрестилися над головою жінки. Корона зникла, потьмяніло вбрання. І ось перед Доброславом виникла бронзовотіла постать південної красуні — висока, струнка, а чорними жагучими очима. Стан її вигнувся хвилиною під прозорим серпанком, поплив у грайливому ритмі над дзеркальною підлогою.

Ніби стогін пролунав у широкому залі. Тисячі поклонників краси закоханими очима спостерігали чарівний танець, шепотіли молитву своєму ідолу. Жриця пройшла круг і раптом перетворилася в іншу жінку. Тепер перед Доброславом стояла русява жінка. Очі її мерехтіли блакитними вогниками, вони були напівприкриті довгими віями, білосніжні руки лебедями літали в повітрі, накликаючи до себе, обіцяючи неземну насолоду і втіху.

Одна за одною пропливали перед Доброславом красуні різних країн і народів. Чорноволосі і золотокоші, білі і рожеві, чорні і бронзові, синьоокі і кароокі, високі і маленькі — безліч жінок закликали древлянина лишитися в храмі краси. Та Доброславу було байдуже до них, він тільки втомлено чекав, коли закінчиться дивне видовище.

Нарешті, затихла музика. Жриця знову сіла на троні. Поглянула запитливо на гостя.

— Велике багатство — краса, — сумно сказав Доброслав. — Ти довела мені це, жрице. Важко втриматися від таких чар. Та я ж сказав тобі, що іншої істини шукаю. Не лише для себе... для дітей моїх, для народу мого...

Жриця гнівно нахмурилась, махнула рукою. Промайнула блискавка, заgrimіло вгорі. Перед приголомшеним Доброславом виникла постать Троянки... її стан в простій полотняній одежі... Її чорні засмучені очі, прекрасні повні вуста.

Вояк затремтів, схопився рукою за груди. Що це, мара?

— Троянко, зірко моя кохана! — крикнув він, кинувся до неї,

Постать щезла. Тільки луна стоголосо повторила крик Доброслава.

— Ось бачиш, — їдко всміхнулася жриця, — ти все-таки красі поклоняєшся, і в твоїй душі живе стремління до неї. Ти зберіг образ дружини своєї таким, яким хочеш бачити його! Та минуло вже багато років. Вона постаріла. Чи будеш ти її любити тепер? Дивись...

Зелені хвилі Славути покотилися перед древлянином, в тумані замаїоріли високі кручі. На них постать жінки. Це Троянка. Тільки дуже постаріла вона... Сивина вплелася в чорні коси,

потьмяніли очі, зів'яли уста. Боже, Перуне! Як багато часу минуло...

Жриця вдоволено засміялася. Вояк мовчить, не хоче підійти до коханої дружини, бо вона змінилася так, що не схожа на той взірець, який жив у грудях чоловіка.

Та Доброслав тихо ступає вперед, зі сльозами радості падає до ніг Троянки, цілує землю, де вона стоїть... Видіння зникає...

Задумалася жриця, потім встала, підвела гостя, ясно поглянула в його очі. Зітхнула.

— Ти правду говориш, чужинцю... Є істина сильніша за красу. Ти перший, хто вийде з цього храму... бо тебе веде щось сильніше за всю могутність, якою володію я. За те, що витримав ти нечувані муки в дорозі — вкажу я тобі шлях до храму Безсмертя. Будь благословен, вояче! Ще багато перепон на шляху, та вже ніхто не зупинить тебе... Прощай, хоробрий чужинцю!.

Ой, як легко дихати, в руках з'являється нова сила, гарячіше плине по жилах кров. Все-таки є, існує храм Безсмертя, він близько, він відкриє Доброславу свої тайни, очистить його серце видінням осяйної істини! Прощай, чудова жрице Краси! Хай в тиші храму твого живуть і гинуть тисячі чоловіків з усього світу. А я піду далі, за іншою красою, за іншою істиною, бо в ній радість і горе, щастя і любов і великий смисл життя...

Минуло ще багато років. Доброслав постарів, обносився. Борода виросла в нього аж до пояса, потемніло, схудло обличчя. Він переборов ще одну пустелю і наблизився до моря-океану. Одного вечора вибрався вояк на високу скелю і звідти побачив храм Безсмертя.

Не радів, не хвилювався, бо довгі роки без упину ждав цієї зустрічі. Довго стояв на скелі, задумано спостерігав за таємничою будівлею.

Заходило сонце. Фіолетова мла спадала на океан. Глухо шумів прибій. А з туману, на вершині гори, виринали обриси заповітного храму. Вони стрімкими лініями здіймалися в небо, ніби підпирали його гострими піками.

Глибокі прірви оточували ту гору, в ущелинах темніли густі ліси. Клуби диму чи хмар купчилися внизу, дихали мороком, смертю.

Ой, як далеко заховалася ти, істино! Недарма ще ніхто не бачив обличчя твого. Гей, Доброславе, збери сили, вперед! Залишився останній крок, останнє зусилля...

Сонце впало за обрій. Раптово на землю насунулась непроглядна пільма. Тільки зірка провідна незмінно сяяла на небі. Вона опустилася над храмом, зупинилася непорушно, палахкотіла яскравим вогнем, освітлюючи нижнім промінням суворі скелі.

Десь вгорі почувалася мелодія — тягуча, заколисуюча. Доброслав відчув, як могутня, невідома сила склепляє йому повіки, наливає втому руки і ноги, приковує до землі. Великим зусиллям він одігнав сон, протер очі. «Дивне божество храму! Ти хочеш мене приспати перед самою метою! Я не піддамся чарам твоїм. Гей, зірко ясна, люба моя надіє! Світи мені востаннє!»

Доброслав рушив униз, по крутій вузькій стежині. Праворуч громадились велетенські скелі, ліворуч роззявлювала темну пащу бездонна прірва. Хмари огорнули весь виднокіл. Вояку здавалося, що він пливе в густій рідині, а під ногами нічого нема. Кожен крок давався нелюдським зусиллям, загрожував смертю.

З моря налетів ураган, примчав страшні чорні хмари. Вдарив грім. Почалася гроза. Холодні потоки дощу освіжили Доброслава, але йти стало ще важче, каміння стало слизьким.

Стежка привела до густого лісу. Товстелезні стовбури дерев переплелися в'юнкими рослинами, які створювали непролазне мереживо. Задушливо пахли якісь квіти, дурманили голову.

Доброслав мечем прорубав собі дорогу в тій хащі. Крок за кроком неухильно просувався він вперед.

А коли озирнувся назад, то побачив, що прорубана стежка заростала знову. Вороття назад не було.

Десь в гущавині завивали дикі звірі, огидно ухали птахи, в імлі зловісно шипіли тисячі гадів. Доброслав не звертав уваги ні на що. Він забув про сон, про втому... Рубав, рубав, рубав...

Ліс обірвався раптово. Перед древлянином виникла крута скеляста стіна. В сірій передсвітанковій мряці Доброслав бачив на тій скелі зубчаті стіни храму. Стежки нема... Нема, то й не треба! Поліземо й так! Вояк шукав найменші щілинки в скелі. Чіплявся нігтями, пальцями, обідрав руки до крові, припадав до каменя вужем...

Обливається потом Доброслав, повзе по страшній крутизні. Прірва невмолимо кличе його до себе, та він не здається. Ось край гори... одна мить... Храм Безсмертя зовсім поряд...

Впав безтямно на траву Доброслав, довго лежав без руху. Потім, коли проясніло в очах, він встав, озирнувся навколо, пройшов по під стіною. Входу не було. Тоді він одчепив вірвовку від

пояса, закинув петлю на зубець. Підтягнувся до верху стіни і перескочив на той бік, упавши в м'яку високу траву.

Нічого не чути. Моторошна тиша. Хто ж тут живе, звідки музика? Він ступив крок уперед, за щось зачепився. Череп! Жовтий, прадавній! Хтось теж, мабуть, приходив шукати істину, та й ліг навіки в траві. В пусті діри очей повпліталися квіти, ребра занесло пилом. Звідки ти був, вояче, з яких країв? Чи ждуть тебе вдома, на батьківській землі, чи й пам'ять про тебе заросла бур'янами?..

Доброслав обминув череп і рушив далі. Зненацька згори пролунав могутній голос. Він посилювався луною і глухо котився над широкими ущелинами:

— Хоробрий вояче!.. Зупинись, доки не пізно, і поверни назад!

Доброслав зацікавився од несподіванки, а потім крикнув сміливо:

— Хто говорить зі мною, з'явись!

— Не запитуй нічого! — грізно відповів голос. — Повертайся назад!

Голос став тихим, він ніжно, облесливо заплутував Доброслава гармонійними переливами:

— Багато мук витерпів ти, вояче! За це одержиш найкращі дива світу в повне володіння.

Тільки не руш цей храм!

Древлянин рішуче пішов далі, презирливо засміявся:

— Не говори солодких, улесливих слів. Серце моє бажає істини!..

— Герої всіх народів шукають її без кінця, — гриміло вгорі. — Та всі вони зогнили в землі, а люди, як і раніше, — в п'їтмі незнання!..

Доброслав нахмурився, заперечливо похитав головою.

— Неправда. Кожна така смерть стала східцем, що наближає інших людей до істини. Хай я умру, зате майбутні покоління зірвуть темну запану тайни!..

— Зажди ще мить! Я дам тобі найкращі царства світу. Нащо тобі вмирати, нащо здобувати істину для інших? Ти будеш жити безжурно, спокійно, тільки облиш свою безумну мрію!

— Не треба мені твого царювання! У мене є царство, найкраще в світі — свята земля предків!

Вона стогне в темряві, в ярмі рабства. Я не проміняю її ні на які землі, як і матір єдину мою ні на яку найкращу матір!..

— Красуні всього світу ляжуть до ніг тобі, вогняні пестощі віддадуть по першому твоєму бажанню, якщо повернеш ти геть від храму!..

— Я бачив храм предковичної краси! — гордо відповів Доброслав. — Я бачив найкращих жінок світу! А ще скажу тобі — заради істини я кинув дома ту, з якою не зрівняються всі красуні землі. І вона мене благословила на цей шлях. Одступи — я їду!..

— Так бережись же! — грізно заgrimів голос, аж стіни храму задрижали. Перед древлянином спалахнуло полум'я, на тлі стін затанцювали химерні потвори, вони гарчали, вили, погрожували сміливцю. Доброслав витягнув з піхов меч і безстрашно кинувся до входу, в темний коридор. Перед ним розступилася прірва — він, не задумуючись, перескочив її, багрянні язика полум'я палили його обличчя, він затулявся рукавами зотлілої сорочки. Дрижала земля і глухо котився десь вгорі грім, але в серці Доброслава не була страху!

— Де ти, неблаганне божество, що сховало велику істину? Я їду, не зупинюсь ніде!

Коридор обірвався, звуки затихли. Перед Доброславом відкрився неосяжний зал. Обриси куполу губилися десь вгорі, в легкому фіолетовому тумані. Крізь велетенські віконниці лилося мертвенне зеленкувате проміння. А перед вояком звисала згори до самої підлоги чорна запона. Складки її були важкі, мов витесані з суцільного каменю, чорний, моторошний колір втілював у собі непроникливість, тайну, смерть.

Доброслав втомлено сперся на колону, подивився навколо. На підлозі лежали білі і жовті кістяки — тисячі кістяків. Всі вони простягали свої мертві руки до заповітного покривала в жагучому бажанні — здобути істину. Всі полягли, не досягнувши мети. Чого не вистачало їм — уміння чи сили? Що вело їх в цей храм — бажання слави, відвага серця чи слово коханої жінки?

Древлянин відчув, що сила зникає в його руках, ноги підгинаються, млюсть підкочується до серця. Він заплющив очі, приклав руку до грудей і зашепотів палко, гаряче, вкладаючи в слова всю надію, всю віру мужнього серця:

— Троянко, далека зоре моя! Прийди до мене на мить одну, вдихни в мене повітря рідної землі, втиш спрагу водою із Славути, благослови своєю любов'ю! Ти чуєш, Троянко, ластівко моя, доле згорьована?

І чудо сталося перед Доброславом. Перед ним з'явилася люба дружина. Горять коханням її блискучі, молоді очі, сильні руки обіймають вояка, вливають в м'язи нову силу. Кров грає бурхливіше, серце стукає в грудях, ніби хоче вирватися на волю. Тепер можна позмагатися з

невблаганним божеством!.

— Ти вмреш, як тільки зробиш крок вперед! — прогрімів голос над головою вояка.

— Я знаю це — і радо встаю проти тебе, грізна сило! — закричав Доброслав і кинувся вперед, переступаючи через кістяки. Він схопив обома руками чорну запону і, зібравши всі сили, рвонув її вниз.

Загриміли громи, блискавиця осліпила вояка. Разом з покривалом він гримнув на землю. Розпластвся на кам'яному ложі, і темрява насунулась на нього. Він відчув, що вже більше не встане. Наступала смерть... Вона холодними руками вхопила, стиснула серце, склепила очі. Дух Доброслава забунтував проти її невблаганного присуду.

Зажди ще мить! Дай поглянути на істину, заради якої гинуло так багато людей!

Ледве-ледве підвів голову древлянин і згасаючим поглядом подивився в нішу, яка була за покривалом. Там не було нічого! Порожнеча... Доброслав протер очі, поглянув ще раз... Зір не обманював, там, справді, не було нічого...

Страшний божевільний сміх древлянина прокотився попід куполом храму:

— Так ось в чому істина, безумний діду? Вона в порожнечі! І я, дурень, послухав тебе, пішов у чужину за химерою!. О горе мені...

Над Доброславом з'явилася тінь жінки, закутаної в туманний серпанок. Її добре, сумне обличчя скидалося на когось знайомого, рідного і невідомого водночас. Небесною музикою пролунали тихі слова:

— Не терзай гнівом свого серця в останню хвилину, сину... Я, доля твоя, прийшла втішити тебе... Ти хотів знайти істину на шляху одного життя... О нерозумне дитя! Той шлях безконечний. А щоб іти по ньому, потрібні безстрашні серця, стремління вперед і безсмертний вогонь шукання. В тебе зрів той вогонь, ти плекав його мужністю і вірністю прекрасній, хоч і невідомій меті... Ти не впав перед силою, не здався мукам, не захопився минущими благами світу. І одержиш за те найбільшу нагороду від мене... Дух шукання твій не умре. Він перейде до сина твого, до нащадків твоїх... Вони підуть далі, по тому шляху, який ти проклав нечуваним подвигом своїм...

Доля схилилася над вояком, ніжні пальці торкнулися холодючого обличчя.

— Ти зрозумів мене, сину?..

Потім все зникло. Тільки хмарка сивого туману покотилася в глиб храму, розтанула. А крізь віконниці храму Доброслав побачив яскраве сяйво вечірньої зірки.

Він усміхнувся, полегшено зітхнув. Темніючою свідомістю зрозумів, що доля сказала правду йому. Ніколи не згасне в сильних і вірних душах вогонь шукання, він житиме вічно, пройде крізь негоди і смерть... І завжди — в лиху годину, в грозу, в своїх і чужих краях — перед нащадками горітиме зірка надії і віри, той чистий вогник, що вів Доброслава в далекі землі за істиною...

З тою думкою древлянин востаннє заплющив очі...

Мелодія шоста НАДІЇ І СУМНІВИ

СЕКРЕТАР РАЙКОМУ

Почалося літо. Зійшли з лугів весняні води. Над землею пройшли цілющі грози, напоїли поля життєдайною вологою. Ночами на обрії миготіли зірниці, повітря було парким, пахучим. Старі люди пророчили буйний врожай.

На початку червня Микола з Оленкою вирушили до району, щоб домовитись про роботу. Вийшли удосвіта. Ліс дрімав, обрій прокидався зі сну, розплющував блакитне око.

Микола роззувся. Оленка зробила те саме. Вона ойкала, щулилася, підстрибувала, натикаючись на грудочки. Він сміявся.

— Звикай.

Оленка хитро примружувалася.

— Я згодна. Буду босою. Тільки неси мене на руках...

— Двадцять п'ять кілометрів? — жахався Микола.

— Хіба так багато? — дивувалася дружина. — А ти ж обіцяв все життя носити на руках? Пам'ятаєш? Як признавався в коханні!.

— Ой і хитра ж ти, Оленко! — жартівливо сплескував руками Микола. — Так і хочеш проїхатись на чужій спині...

— На чужій? — ображалась Оленка. — А от і не чужа спина. Твоя спина рідна, люба, мила...

— Здаюсь! — Микола хапав Оленку на руки, ніс її по росяній Траві, зупинявся, цілував у потемнілі від жаги очі.

— Ми так ніколи не доберемось до району, Миколко...

Він опускав її на землю, брав за руку, вів, мов дитину, по лісовій стежині. Вони мовчали, слухали голоси пробудженої природи, вдихали тонкі аромати соснового лісу...

Незабаром вийшли з посадки. Попереду розкинулись поля сусіднього колгоспу. В рожевому промінні ранку поважно хиталися жита, гордо показуючи небу повновиде, ще зелене колосся. Микола зачаровано зупинився, замріявся. Прислухався. Над полями вийнув вітер, а йому здалося, ніби то невидимі музичні інструменти взяли акорд. Ще раз. Ще. Переливи ніжних, майже нечутних звуків покотилися під небом, сплелися в чудову гармонію. Оленка з любов'ю поглянула на мужа, торкнулася його плеча.

— Ти чуєш музику, любий? — прошепотіла вона.

Він мовчки хитнув головою. Потім тихо сказав:

— В мені завжди звучить мелодія... І вірші... Вся наша земля, як поезія... як музика... Ось слухай...

Віта мене земля, неначе мати...
Мов батько, сонце руки подає...
Проснулось поле, вже пора орати,
Воно — моє...

— Миколко... Не орати, а збирати скоро треба...

— Не перебивай. Це ж не зведення по колгоспу, а вірші... Я ж експромтом... А ось я чую вже інший мотив...

Ще так недавно у божевіллі
Здіймали руки до вір заграви,
Іще поети не розповіли
Про всі походи відваги й слави, —
А вже вітри несуть тривогу,
А вже горить криваво захід...
Кудись у даль ведуть дороги —
І понад ними чорні птахи...

— Правда, правда, Миколо... Тривожно в повітрі, тривожно на серці. Невже буде війна? — Оленка зіщулилася, ніби від холоду. — Я не можу зрозуміти... навіщо воювати, коли така краса

навколо...

— Наївна дівчинка, — ніжно обняв її за плечі Микола. — Якби всі розуміли красу і любов — давно б не було ні воєн, ні рабства... Згадай легенду, яку нам розповідав дід...

— Про істину?

— Ні, про жрицю, що приносила богу квіти... Наш народ віддає для світу любов і труд. Тому й важко нам думати, що можлива війна, руїна... Душі наші виховані красою, любов'ю. А там що робиться? Ти ж читала газети?..

Вони довго йшли мовчки, пригнічені думками про грізні події, про драму Європи, що здригалась в кривавих судорогах війни, сплюндрована чобітьми фашистів. Та скоро той смуток розвіявся разом зі сходом літнього сонця. Воно виглянуло з-за обрію — ясне, безжурне, животворне. Над сусіднім селом запалали верхівки тополь. Ударив треллю жайворон. Радісно зашепотіло чубате жито.

Незабаром їх догнала машина, яка везла з лісництва товсті дубові колоди. Шофер підхопив молодих, підкинув до району. Недалеко від центру вони зійшли. Установи були закриті. До початку роботи залишалось кілька годин. Микола повів Оленку на базар. Вони довго ходили між рядами, купили собі смаженої риби, хліба. Сіли на траві, недалеко від райкому комсомолу. Поснідали. Походили навколо районного будинку культури. Микола заздрісно дивився в вікна, заглядав на сцену, де стояв рояль.

— От якби в Зеленьки рояль. Можна було б знаєш як діло завернуть! Буду говорити в райкомі!..

Оленка читала афіші. Ввечері мав демонструватись фільм «Богдан Хмельницький». Вони вирішили подивитись.

О дев'ятій повернулися до райкому. Піднялися по широких сходах колишнього панського палацу на другий поверх. Тут колись Миколі вручали комсомольський квиток. Молодий секретар Нетреба, по прізвиську «Бра», гаряче говорив напутнє слово, закликав завжди бути вірним ідеям Ілліча, берегти чистоту серця і душі. Про нього Микола зберіг найкращі спогади. Чи працює він ще й досі?

Ось знайомі двері. На табличці напис: «Нетреба». Значить, він. Микола постукав у двері.

— Якого біса стукати? — почувся веселий голос. — Заходь і все.

Вони ввійшли до великого кабінету. Між двох прапорів побачили худе йоршисте обличчя з великими блискучими очима. Це був секретар Нетреба. Він схопився з крісла, вперся кістлявими пальцями в стіл, простягнув голову до Миколи, ніби гусак, що хоче вкусити.

— Те-те! Хто це? Чи не Горенко? Яким чином? Ти ж в консерваторії вчився! Яким чином, бра?

Микола внутрішньо посміхнувся. Нетреба ніяк не міг позбутися звички говорити замість «брат» — «бра»...

Він привітався, потиснув руку секретареві, познайомив його з Оленкою, розказав про свої плани.

Той підняв руки вгору, зацмокав.

— І-і-і! Молодця! Оце братва! Моє виховання! Значить, в село? В рідне? А не брешеш? Вірю, вірю! І жінку захопив? Ну й камса! Музика в масі! Оце да! Дай я тебе обміну! Ми таке закрутимо, що в носі засвербить! Спочатку в Зеленьках! Потім весь район. Ти розумієш, що це таке? Зітрем різницю! Між містом і селом! Фольклор, пісню — на новий рівень! Музика і хліб! Це тобі не штука! Це платформа! Підтримаю! Всіма силами!

— А голова колгоспу? Він може заартачитись. Я хочу придбати інструменти, рояль...

— Скрутимо роги, якщо заартачиться. Хай спробує! Ініціатива мас. Рух уперед! Гризи за горло! Не давай передишки! Широким фронтом. Збирай молодь. Жінка теж музикант?

— Ні, вона вчителька... Хоче в школу. Теж в Зеленьках...

— Оце да! — радів секретар. — Поворот до природи! Геройське рішення! Я подзвоню. В райвно. Буде порядок. Комсомолка? Тим краще. Візьмемо на облік. Включимо в роботу. Нові сили. Нові завдання. Вихор. Ураган...

Нетреба плескав Оленку по плечу, бив дружньо Миколу в груди. Очі його сяяли непідробною радістю, йоршистий чуб переможно стримів догори. Він сміявся, підморгував.

— А жінка в тебе — богиня. Афродіта. Діана. Як звать? Оленка. Певен, що краща за троянську Олену. Не червоної. Я по-дружньому. Я б на твоєму місці цілував її тільки по святах. Гріх цілувати щодня, так, як їсти борщ. Ха-ха! Молодці! Радий за вас! Такі б усі — завтра комунізм!

Прощалися весело, по-товариськи. Нетреба обіцяв підтримку, матеріальну і моральну.

— Буду навідуватись. Тим більше літом. Половимо рибки. Поговоримо з камсою. Хочу побачить діда твого. Обидили старого. Жаль. Багато падлюк на світі. Розумний дідуган. Багатюща голова. Тільки містик. Ну та нічого. Ти його слухай, а своє знай. Перелицьовуй те, що він каже. Так як Маркс і Енгельс Гегеля. Ха-ха! Передавай йому привіт. Бажаю щастя! Ну й молодці ж ви...

І довго ще ходив Нетреба по кабінету з сяючими очима, посміхався, ніби радів якимсь думкам...

ХЛІБ І МУЗИКА

У голови колгоспу з похмілля боліла голова. Під серцем смоктало. Перед очима виникали заманливі образи малосольних огірочків. Він уже хотів іти до Тетянки-самогонщиці, в якій це добро було щодня. Та раптом... халепа принесла Горенка.

Герасим Степанович незадоволено сопів, дивився посоловілими очицями на папірець, який поклав на стіл Микола. Водив товстим пальцем по рядках, мурмотів:

— Культвідділ... Угу... Посилаємо... для піднесення... Ти диви, піднесення! Що тут підносити, не розумію... Для організації музичних і хорових колективів... хм... колективів... єрунда якась...

Він подивився на Миколу, який, непевно всміхаючись, стояв перед столом. Кашлянув іронічно:

— Дивлюсь я на тебе, Микола... Дивуюся. Чого тебе принесло назад, в Зеленьки? Вчився, вчився... і на тобі! Я думав, що ти чимсь путнім станеш... а ти знову у гнояку. Спати закортіло? Тут у нас уже є один... Іван Горпинин... Добре спить. Хе-хе!

Очі Миколині блиснули веселим усміхом. Він, не чекаючи запрошення, сів на лавку, поклав худі руки на стіл, пробіг довгими пальцями по уявних клавішах.

— Не спати я приїхав, Герасиме Степановичу! Діло робити! Ви кажете, гнояка? Це правда... До сих пір щось нема діла у вас! А пора б уже культуру підіймати! Людям ось так, — Микола провів ребром долоні по шиї, — ваша гнояка надокучила! Хочеться чого-небудь яснішого від сивухи!..

— Ну-ну! Ти не натякай!..

— Я не тільки про вас. Тут усі дудлять самогон. А чому? Тому, що пусто в душі. Пусто в клубі. Нікуди йти, нічого діяти після роботи.

— А ти що? Даси їм роботу після роботи? — єхидно хмикнув голова.

— Не роботу після роботи! — сердито сказав Микола. — Треба в душу людей нести красу, гармонію...

— Гармонія є в нас! — махнув рукою Герасим Степанович. — Всю душу перевертає щовечора!

— Я не про ту гармонію кажу, — засміявся Микола. — Коротше, треба нам піднімати культуру. Я вийшов з села, вивчився. І мені хочеться, щоб товариші мої в селі теж відчували красу мистецтва, як і я. А ви питаєте — для чого вернувся в село... Щоб дехто не киснув у самогонці, щоб замість матюків у клубі звучали мелодії Моцарта і Чайковського!..

— Іч! Загорівся! Ну йди, спробуй. Герой який! Вони всі плюнуть на твою культуру. Хіба що кіно подивляться. Так це й без тебе інколи крутять. А музика, всякі там симфонії — до лампочки! Головне — це хліб. Як пузо повне, то й чоловік довольний. То ми так собі й метикуємо — спочатку побільше сала, хліба, ковбаси...

— Самогонки, — підказав Микола.

— Самогонки, — згодився голова, — гм... гм... що ти мене збиваєш, сопляк? Ось не дай тобі поїсти два дні заспіваєш вовком! Куди й подінеться твоя культура. За горло схопиш найкращого друга або родича...

На чоло Миколи набігла тінь. Він встав, нахмурився.

— Ну, ну! Вже набичився! Що я таке сказав? Житейське діло. Бо багато прожив!.. Іди, раз кортить, піднімай культуру, музику давай! Ми послухаємо! Тільки нікому буде грати її. І ні на чому!..

— Я й хотів про це поговорити з вами. Купити треба інструменти. Набір струнних. І рояль. Потім організуємо хор!

— Іди ти к бісу! — розсердився голова. — Тут казанок болить од думок, не знаю, де взяти

грошей на машину, а він рояль! І не думай. Іди, поки я не розсердився!..

— Герасиме Степановичу! Я повідомлю в район! Вони обіцяли підтримку...

Товсте обличчя голови налилося кров'ю, добродушні очі стали злими, колючими.

— Загрожуєш? Хочеш мені підкласти свиню? Дивись, Миколо! По стежці дідовій ідеш? Його вдарили, щоб і тобі того ж самого не було...

— Не буде! — гнівно відповів Микола. — А музику дістанемо без вас. Я думав, що ви розумієте щось... а у вас... стидно!

Він хрюпнув дверима, вискочив надвір. Остудившись на повітрі, трохи заспокоївся. Попрямував до клубу через колгоспний двір. Здалека чулася протяжна пісня. Співали дівчата на городах, підгортаючи картоплю. Микола постояв, послухав. Радісно засміявся.

— Брешеш, голово, не тільки хліб цікавить наших людей. Пісня вічно живе в душі. Ось... подивись, навіть на роботі дівчата співають...

Він постукав у двері клубу. Ніхто не обізвався. Микола зирнув гору. Ого. Сонце вже підбирається до обіду. Невже й досі нема нікого?

— Він спить! — сміючись, крикнув якийсь дід з вулиці. — Ти гамсели кулаком!..

Микола заторохтів сильніше. За дверима згодом почулося човгання, незадоволений голос:

— Що таке?

— Одчини, Іване.

— А хто це?

— Микола Горенко...

Двері з рипом відчинилися. На порозі, зажмурившись від сонця, стояв хлопець з пом'ятим, заспаним обличчям. На правій щоці його чітко відбилася рука, яку він, певне, підкладав під голову замість подушки. В заплутаному нечесаному чубі стриміли лушпайки і солома. Він поглянув на Миколу, винувато, всміхнувся.

Горенко ввійшов до зали. Подивився на обшарпані стіни, на гасла, невміло написані червоним чорнилом, на заплъовану, засмічену підлогу. Похитав головою:

— Ех, Іване! Що ж ти розвів тут? Як у свинюшнику. А сам?! Ти подивись, на кого ти схожий?..

Іван незадоволено засопів.

— Яке твоє діло? Приїхав з міста і вказує. Ти б попробував сам... А в місті всякий проживе... Там і кіно... і театри... і все таке...

— А ось я й спробую! — весело озвався Микола. — Мене в районі призначили завклубом. Тому й прийшов сюди...

— Брешеш?

— Правду кажу. Давай ключі, давай списки, що там в тебе є.

Іван розгублено стояв, Чухмарив голову.

— Як же так? А я? Куди ж я?

— Бачиш, — докірливо сказав Микола. — Доспався до того, що не знаєш, куди подіти себе! Такий бугай, запрягти — орати можна!

— У мене серце...

— Яке там серце. Лінь безпросвітна!

— Це ти правду сказав, — винувато прошепотів Іван. — Розсобачився я. А взагалі... до душі мені клуб... Якби робити по-справжньому — я б усім серцем...

Микола дружньо вдарив його по плечу, підбадьорливо всміхнувся.

— Знаєш що? Я тебе залишу в клубі. Тільки спати — забудь. У нас на меті — велике діло!..

— Вивернусь, Миколо, навиворіт! Буду працювати, як змії! — зрадів Іван.

— Вивертатися не треба. Давай посидимо разом, поміркуємо, що можна зробити. Сьогодні зібрати хлопців і дівчат можна? На дев'яту-десяту годину вечора?..

— Зберу. Напишемо об'яву. Пробіжу по селу. Сам скажу всім...

— Значить, домовились. Де в тебе папір? Чорнило? Пиши...

НЕВДАЛИЙ ДЕБЮТ

Іван Горпинин прибіг до Миколи о восьмій вечора, радісний, збуджений. Одапуючи, сказав:

— Чоловік півсотні буде. Все село оббігав...

Микола подякував йому, одіслав назад, щоб приготувати клуб до першої зустрічі.

Хвилюючись, одягався в новий костюм. Оленка допомагала йому, гладила сорочку, зав'язувала краватку. Підбадьорювала.

— Ти не бійся, Миколко... Я знаю, ти вмієш. Розкажи їм про свої задуми, плани — і всі підуть за тобою. А я побуду тут, з дідом... щоб ти вільніше себе почував...

— Спасибі, ластівко... Спасибі, горличко моя..

Він цілував жінку, тайком оглядаючись на матір, яка невпинно поралась у хаті. Мати нишком всміхалася, сяючи промінцями сумовитих святих очей. Вибачливо обзивалась:

— Дивися, синку, лагідніше будь з людьми... Вони ж твоєї душі не знають. А міряють кожен своєю мірою. Дехто всякі слухи розпускає...

— Які, мамо?

— Е... не варто говорити... Мелють язиками, мов корова хвостом. Та ти знай своє, синку. Роби добре діло...

Микола йшов до клубу святковий, піднесений, повторюючи в пам'яті слова, які він збирався сказати хлопцям і дівчатам. Про народні, пісенні традиції, які слід відродити. Про класичну музику, надбання якої треба нести в село, стираючи грані між селом і містом. Про хорові колективи, які могли б поряд з народними піснями розучувати і виконувати складні сюїти і ораторії, творити власні пісні.

Одразу після того вечора, коли дід Василь розповів легенду про істину, Микола захопився ідеєю створити оперу про древньослов'янського юнака Доброслава. І вдень і вночі переслідувала хлопця та думка. Перед ним уже мріли, народжуючись з імлі віків, казкові постаті предків, їхні походи і битви. В просторі звучали арії і пісні, ніжні і палкі мелодії, дзвін мечів і журливий плюскіт дніпровського плину.

Він цілував Оленку над річкою, а в її очах бачив блиск очей Троянки, що проводжала коханого в далекі краї за правдою, прислухався до тихого голосу дружини і чув у тім голосі смутну пісню билинної дівчини. В сні він прокидався від могутнього хору древлянських дружинників, тремтів від захоплення перед видіннями жриці Краси...

— Що з тобою, синку? — турбувалася мати. — Ти співаєш вночі, щось мугичеш... Може, захворів?..

Микола сміявся. Оленка лукаво дивилася на нього, розуміючи, в чому справа. Вони йшли з Миколою в ліс і там палко говорили про майбутню оперу, про її героїв, про їх нерозривний зв'язок з сучасністю.

І ось тепер прийшла пора творити. Микола знав — буде все. І опера, і ораторії, і симфонії. Аби лише вистачило снаги, бажання, запалу. Аби лише юнацтво підтримало, допомогло на цій нелегкій, але чудовій дорозі. Думка летіла далі й далі, малювала яскраві обрії, головоломні перспективи. Захоплений нею, Микола незчувся, коли прийшов до клубу. Вікна світилися, з-за дверей долинав веселий гомін. Біля клубу крутилося десятків два хлопчаків. Вони зацікавлено заглядали в двері, вікна, сподіваючись на видовище або кіно.

Микола з похололим серцем ввійшов до залу. На мить запала німа тиша. Він поміж рядами пройшов до сцени. Дві гасові лампи ледь освітлювали приміщення. Він став ближче до однієї з них, кашлянув. Хтось засміявся, голосним шепотом сказав:

— Це він тебе викликає, Гапко...

В залі зареготалися. Микола поблід, змішався. Йому здалося, що присутні дивляться на нього зверхньо, іронічно. В душі зароджувалося неприязне почуття до цих смішливих, войовничих невігласів, які, не знати чому, вороже зустрічають свого ровесника і товариша після п'яти років розлуки.

Недалеко від сцени сидів Сергій. Його біла кучма підбадьорливо метлялася, він весело підморгнув Миколі. Давай, мовляв, не бійся!..

Микола ще раз кашлянув, хрипко проголосив:

— Товариші!

З задніх рядів хтось знову крикнув, піддражнюючи:

— Зараз ми вам прочитаємо лекцію на тему: «Вплив музики на врожай цукрових буряків!»

Знову регіт потряс зал. Микола зовсім розгубився. Всі розвеселилися, почали голосно перемовлятися, лузати насіння. Той об'єднаний тріск десятків зубів чомусь найбільше вразив Миколу. Він не стримався, безконтрольна лють заклекотіла в його грудях, обида залила свідомість.

— Як вам не соромно! Я прийшов, щоб поговорити з вами, розпочати цікаву роботу, а ви хуліганите та насіння лузаєте! Клуб же ваш власний, а ви його в свинюшник перетворили!

— Чистоплюй який! — почувся ображений дівочий голос. — Вирядився фертом, фіфу з

города привіз та й думає, що пан! Бачили й не таких!.. Брудно йому в нас, одвик!

У Миколи серце впало, в грудях щось заніло. Що це? Звідки такий потік злоби, ревнощів і недовір'я? Хіба це не ті хлопці й дівчата, з якими він ганяв обручі по вулицях, їздив на соняшничині, купався в Дніпрі і драв пташині яйця на лузі? Хіба з іншими він ходив до школи і слухав розповіді вчителів про красивих і ясних душею людей?..

Посеред рядів підвелася невисока, кирпата дівчина — секретар комсомольської організації. Вона затрясла маленьким кулачком, блиснула чорними оченятами.

— Ану замовкніть! Як не соромно! Микола приїхав у село, щоб навчити нас справжній музиці, пісні, а ви його зустрічаєте, наче уповноваженого з району!

— Хай не задирає носа!

— Самі вчені!

— Без нього вміємо співати!

— На біса нам його консерваторія!

— Ей, дівчата, пішли на вигін. Заспіваємо без учених...

— Пішли...

Загуркотили лавки, зашуміли дівчата і хлопці, потяглися до виходу. З гамором, сміхом і свистом повалили на вулицю. Над селом полинув дзвінкий заспів:

Ой Дніпре, мій Дніпре, широкий та дужий.
Чому ти, мій Дніпре, чому ти мовчиш?
Щось маю сказати, дещо й розпитати,
І ласки для серця у тебе прохатъ...

Микола стояв непорушно, засоромлений, розлючений, змішаний. Яка ганьба! Позорище! Провал! Куди подіти очі від сорому? До нього підійшов Сергій, дівчина-секретар. Вони щось говорили йому, втішали. Микола не слухав. Ледве стримував сльози обиди, злості, карався думкою: за що? чому?

А в вечірньому небі сумовито звучало, затихаючи:

Неси свої хвилі у синєє море...
Де з милим колись ми стояли удвох.
Ти ж чув, як він клявся довіку любити —
Ще й року немає — пішов до другої...

Микола зірвався з місця, не прощаючись ні з ким, вибіг на вулицю. Городами пробрався до річки, сів на кручі над водою. Хвиля тихо, ледве чутно хлюпала, вторячи вечірній тишині, зоряному спокійному безмежжю. Гнів проходив у серці хлопця. Він став відчувати, що допустив якусь помилку.

Викупавшись, Микола пішов понад берегом. Ще здалека побачив огник біля землянки діда Василя. Над лозами курився димок, чимсь смачно пахло. Біля вогню темніли дві постаті. Чувся гомін.

Микола виступив з п'єтми. Одна з постатей метко схопилася, з радісним вигуком кинулася до нього.

Оленка! Вона взяла Миколу за руку, потягла до вогню.

— А ми з дідусем картоплю печемо, — гордо заявила вона. — А завтра юшку зваримо! Сідай до гурту. Він таке цікаве розповідає. Про подорож навколо світу! А ти не чув! О!..

Микола привітався з дідом, сів на пісок. Дід Василь запитливо зиркнув на нього з-під навислих брів, насмішковано запитав:

— Що не так?

Микола мовчки кивнув. Оленка злякано заморгала віями, жалібно мовила:

— А що? Тебе обидили? Миколо! Чого ж мовчиш?

— Все ясно, — махнув рукою дід. — Мабуть, почав з трибуни — в переносному розумінні, звичайно: «Ми та я, прийшли до вас! У нас завдання! У нас проблеми! Ви повинні!» Чи не так, Миколо?

— Угу, — присоромлено схилив голову Микола.

— Ото ж бо й є. Ану розкажи все, як було...

Хлопець ображено засопів, але все-таки розповів. Дід помовчав, підкинув у вогонь хмизу,

розворушив його, і коли полум'я осяяло обличчя Миколи мінливим промінням, строго сказав:

— З дурниць почав. Бо думав, що виконуєш ве-е-елике завдання! Всесвітню місію! Що людство без тебе пропаде! Не міг робити діло просто, спокійно... так, як, наприклад, дихаєш...

Микола вражено глянув на діда. Велична простота цієї думки блискавично ввійшла до його свідомості. Він схопив мозолясту, покорчену від роботи старечу долоню, вдячно потряс її.

— Ой діду, спасибі вам! Я був просто дурень безмозкий! Ой і розумний же ви!

Дід Василь з досадою махнув рукою, одвернувся. Незадоволено буркнув:

— Який там розумний. Не розкидайся такими словами. Світ розумний, а не я. В кожному таїться знання — від найменшого до геніального... Тільки дехто тримає його під сміттям... Живи, думай, а головне, працюй... і не як-небудь, а на повну силу... і не ради возвеличення себе, а ради інших людей... і ти зрозумієш всю мудрість світу...»

— Дідусю, — тихенько озвалася Оленка, дивлячись захопленими очима в зоряне небо, — мені здається, я починаю розуміти...

— Що, дитя моє?..

— Велику суть колективізму... братства... творити ради інших, ради друзів своїх... і тоді...

— Тоді, — підхопив дід, вигрібаючи спечені чорні картоплини з жару, — всі душі будуть відкриті для інших, всяка діяльність буде не для себе, а для всіх, зникне егоїзм, і людство стане як єдиний торжествуючий дух... побудує царство свободи...

— Це вже щось містичне, діду, — несміливо озвався Микола.

— Дурниці! Яка там містика! Зрозумій, що людина буде розвиватися без кінця. Боги всіх народів будуть блідими тінями проти майбутньої прекрасної людини... Що? Зрозумів тепер? І ти, доню? От і добре... А тепер хапайте картоплю, доки гаряча, лупіть її. Ось сіль... Нема нічого кращого з їжі від печеної бульби. Хто не розуміє цього, тому ніяка філософія не допоможе. Хіба не так, голу́'ята мої?..

СВЯТО БУДНІВ

Перший урок пішов Миколі на добро. Він вирішив не агітувати, а діяти. З'їздив у Київ, вициганив у директора консерваторії кілька стареньких музичних інструментів — скрипку, дві гітари, три балалайки. З тією здобиччю впевнено повертався в Зеленьки. Коли підходив до клубу, зустрів Герасима Степановича. Той здивовано блимав п'яними оченятами, розводив руками.

— Я думав, що ти базіка... А ти хлопець діловий... Ну-ну! Хвалю! Валяй! Побачимо, що ви награте...

Микола не відповів йому. Втомлено ввалився до залу. Там його ждав Нетреба — секретар райкому. Він допоміг Миколі розгрузитися, весело торохтів;

— Оце по-нашому! За діло! Без теревенів! Кажуть, що спочатку ти підкачав! Секретарша ваша казала! Ну, нічого! Братва хороша! Їм дай діло. Поменше слів. Покажи суть. Слова — зерно. Не роби з них полови. Кожне — в серце. Виросте колос. А половина — за вітром. К бісу! Туди їй і дорога! Базік багато! Трудяг мало! Шуруй, Миколо! Ось я тобі привіз! Добився! Культвідділ скріпив! Асигнував. Контрабас! Мандоліни. Балалайки. Плюс твоє! Грім! Щоб через місяць — перший виступ! Соціальне замовлення! Ха-ха! Жартую! А все ж таки — не мнись! Надіюсь!

Микола саяв. Оглядав новенькі інструменти, привезені Нетребою, настроював. Іван Горпинин недовіжливо всміхався, торкався несміливо товстими пальцями до контрабаса, ніби не вірив, що є такі величезні балалайки.

— Оце да! — чухмарив він потилицю. — Невже й на цій штуці грають?

— Ні, дрова рубають! — сміявся Нетреба. — Миколо! Перший ентузіаст! Учи!

— А я зможу? — не вірив Іван.

— Як артист гратимеш! — пообіцяв Микола. — Сьогодні ж зберемо бажуючих. Пиши просто: «Перше заняття гуртка струнних інструментів. Запрошуються всі охочі».

— Правильно! — гукав Нетреба. — Поговори з стариками! Тут є цимбалісти. Оверко! І його син!

— Знаю! Здорово грає.

— От бач! Поагітуй. Головне — вісь. Потім закрутиться. Ну, я побіг. Там у лісництві машина. Вантажить дрова. Я попутно. Заїду. Готуй рибку. Ха-ха. І півлітра не завадить. Ми ж не монахи. Жінці — салют. Діду — поклон... Прощавай...

З цього дня закрутилось. Щовечора в клубі велося заняття струнного оркестру. Охочих знайшлося багато. Крига настороженості розтавала. Ніхто не згадував неприємного вечора першої зустрічі. Микола одразу сказав, що не варто городити город, якщо збиратися тільки для бринькання. Вчитися справжньому мистецтву, читати ноти, виконувати, крім народних мелодій і пісень, класичні твори — ось завдання. Ніхто не заперечував, навіть старий цимбаліст Оверко прошамкав, широко всміхаючись зморшкуватим обличчям:

— Давай, Миколо, вчи! Хто ж собі гірше хоче? Більше гарної музики буде — менше сивухи. Як колись молитва — так зараз буде музика.

Щирі слова Оверка підтримало юнацтво дружним гомоном.

І пішло... і пішло...

Звичайні буденні дні для Миколи перетворилися в свято. Дивна гармонія звуків, що жила в його душі, запозичена в народі, в безсмертних творців, в природи — виливалася бурхливим джерелом в інші душі, тривожила їх, причащала до великої тайни мистецтва. Як ніколи, Микола тепер збагнув справедливість слів діда Василя. Працювати так, як дихаєш. Не думаючи, що комусь робиш послугу. Світ виховує, насамперед, тебе, а не ти світ...

Оленка раділа Миколіним успіхам. Інколи приходила на заняття, з насолодою слухала чудові народні мелодії. Записалася в хоровий гурток, куди ввійшло більшість вчителів. Вона подружилася з дівчатами, розпитувала про школу, про місцевих дітей, з хвилюванням, ждала вересня. Часто уявляла собі перший урок. Блискучі дитячі оценьята. Напружену тишу. І її слова:

— Здрастуйте, діти... Я ваша нова вчителька. Звуть мене Олена Мусіївна. Ми з вами...

І так далі... і так далі... котився плін її думок, малював заманливі картини уроків, великих успіхів її учнів... її вихованців... Яке щастя брати участь в створенні нових доль!..

Минало літо. Луки жовтіли, покривалися копицями. По курних шляхах день і ніч ревли машини, везучи хліб в район. Новостворений оркестр і хор виступили з кількома концертами. Про зеленківський клуб заговорили в районі, писали в газеті. Микола щиро радів. Навіть голова Герасим Степанович роздобрився, побачивши такий поворот справи, обіцяв купити рояль...

А Оленка роздвітала. Вона вже була не дружи пою, не коханкою, не другом навіть... а невіддільною частиною Миколи. І не почувала в цьому рабства... Навпаки! Глибоко в серце ввійшло усвідомлення великої свободи... То було звільнення від залишків егоїзму... Вони жили життям одне одного. Інколи в мріях, в мареннях Оленці уявлялося, що вони з Миколою дружна мурують якийсь осяйний храм спільної душі...

Вони допомагали колгоспникам складати сіно в копиці — її захоплював дружний ритм роботи, хвилююче, нез'ясовне відчуття єдності... Співали в хорі — вона завмирала від щастя, глибиною душі проникаючи в тайну гармонії... Гуляли в лісі чи на річці — Оленка благоговіла перед красою природи...

Дід Василь приязно всміхався, підбадьорював молодих, радів їхньому нехитрому щастю. Та коли залишався на самоті, на чолі з'являлася тінь важкої задуми. Він ніби передчував, що рядом з великим щастям десь крадеться біда. Звідки вона мала прийти — сувора доля? І коли?.. Відповіді не було... Мовчали стіни землянки, співала урочисті гімни природа, безжурно котив прозору хвилю Дніпро між благословених берегів... Але дід знав, що велика радість не буває без горя...

ЩИРІСТЬ

Наступило перше вересня. Оленці дали другий клас. Вона страшенно хвилювалася, довго готувалась до знаменного дня, репетирувала уроки перед Миколою. Він сміявся, втішав:

— Поменше готувань. Згадай мій урок. Готувався, готувався, а мене мордою в грязь. Життя не любить репетицій. Побільше щирості...

І ось вона переступила поріг класу. Дружно застукали парти. В золотих скісних потоках сонячного проміння, яке лилося з вікон, заіскрилися розмаїті чуби і кіски. Чорні і білі, попелясті і руді. Оленці здалося, що минає вічність. Якимсь чужим голосом вона сказала:

— Здрастуйте, діти!

— Здра! — не дружно, але щиро загомонів клас. А потім чітко пролунав ззаду здивований дівчачий голосок:

— А яка гарна!

Хтось засміявся. Оленка почервоніла. Поспішаючи, поклала на стіл книжки, журнал, промовила:

— Я ваша нова вчителька. Звати мене Олена Мусіївна... Сідайте, діти. Будемо знайомитися. Я викликатиму вас, а ви відповідайте...

З середини класу піднялася рука. Оленка здивовано поглянула туди.

— Що таке?

З-за парти підвелася худенька дівчинка з кирпатим носиком, в простенькому платтячку. Вона, відверто дивлячись в обличчя нової вчительки, запитала:

— А то правда, що ви втекли з дому?

Сусід смикнув її. Хтось пирхнув. Оленка відчула, як по спині пробіг холодок. Вона заціпеніла. Їй хотілося провалитися крізь землю. До горла підкотився клубок відчаю, вона почувала, що зарідає. Дивилася в щирі і жорстокі дитячі личка, гарячково думала: «Що робити? Де вихід?..» Щирість — почувся голос Миколи. Щирість — ласкаво примружились очі діда Василя... Тільки так...

Вона пересилила себе, ясним поглядом повела по класу. Голос її був твердий, спокійний.

— Тихо, діти... Я відповім. Справді, я втекла з дому. Не втекла, а пішла. Пішла від бруду, від сірості. Від нікчемного і пустого життя. В широкий світ. Я пішла до вас. Щоб дивитися, ось як тепер, у ваші очі, щоб передавати вам найкращі скарби землі — знання. Я знаю — є тільки один правильний шлях у житті. Ви нічого не зробите доброго, не створите нічого цінного, якщо не підете по ньому... Той шлях — щирість. Перед самим собою, перед іншими...

Клас мовчав, слухав. Уважні, серйозні личка, блискучі очі, а в них — дружнє співчуття. Душа в юної вчительки співала, розквітала. Вони — її друзі і союзники. Вона говорила далі — щиро, натхненно, і відчувала, що між нею і дитячими серцями виникають невидимі перші ниточки дружби... Хай діти не все розуміють, але вони відчують велику щирість, яка назавжди зв'яже їх незамінним довір'ям...

ВЕСНЯНА ОСІНЬ

Минали дні. Сповнені роботою, мріями, планами. В один з вересневих днів приїхала неждано мати Оленки. Вона примирилася з одруженням дочки, привезла їй одягу, свої подарунки. Хильнувши чарку перваку, вона навіть розчулилася, поцілувала Миколу і, схлипнувши, сказала:

— Живіть. Я нічого... Тільки не заривайте себе в цій ямі. Ви ж, Миколо, можете висунутися. Я чула, що ваш оркестр гримить. Це правильно. Зробіть ім'я, а потім — в місто. Дадуть квартиру, дітки з'являться. Заживете, як люди...

— Тут теж люди, свахо, — докірливо мовила Миколина мати.

Оленка гарячилася, заперечувала:

— Як не соромно, мамо... Що ти пропонуєш Миколі! Використать село, як драбину? Щоб вилізи вище? Та люди тоді плюнуть на нас...

— Люди, люди, — буркотіла мати. — Що там люди! Надійся на свої сили. Люди — вони тільки й ждуть, щоб ногу підставити...

Микола ледве стримувався. Зрештою, хай виговориться. Переконувати її словами ні до чого. Не вийде. Вона сформувалася давно і твердо. Все, що не підходило під її погляди — було дивним, неприродним, незрозумілим...

Марія Іванівна прощалася з дітьми розчулено. Запрошувала в гості. Сідаючи в машину, кричала:

— Дивіться, щоб дітей не було. Доки не переїдете в Київ. Одержите квартиру — тоді хоч десятеро!..

Коли вона поїхала, дочка полегшено зітхнула. Все-таки це була єдина тінь в її серці — розрив з батьками. Які б вони не були, а забути не можна того, що по-своєму, як могли, мати і батько плекали її, пестили, мріяли про її щастя. Вона пішла по іншому шляху — але, може, в цьому і їх заслуга. Часто люди йдуть від протилежного. Життя складне... його не можна розрахувати наперед...

Наступала золота осінь. Інколи після роботи Микола з Оленкою йшли в ліс, збирали гриби. Втомившись, лягали на товстий пружний мох, слухали симфонію осіннього дня. Над верхів'ями дерев метався прохолодний вітер, з глибини неба линули кошлаті хмари, а Микола, схилившись над Оленкою і заглядаючи в очі, імпровізував вірші, в яких на всі лади оспівував її.

— Он Миколо, дивись, перехвалиш мене, — сміялася щасливо Оленка, в пориві ніжності

притягаючи його до себе на груди. Він охоплював її сильними руками, завмирав од щастя, шалено цілував покриті золотим пушком руки, ноги. А в хвилини найбільшої близькості забували світ — їм здавалося, що тіла їхні зливаються з тремтливою, дрімаючою землею, а душі — з неосяжним прозорим небом.

Вставали з предковичної постелі, йшли по барвистому килиму жовтіючих трав. Микола любив зупинитися біля тонкої ніжнокорої берізки, що вже струшувала на землю жовтогаряче листя. Прихилившись до стовбура, читав:

Вже у гості йде барвиста
Осінь золота...
Наче книгу жовтолисту
Тихо розгорта.
Я ходжу по тих сторінках
В темному гаю
І зову і кличу дзвінко
Суджену мою.
— Де ти, мріє, озовися?
Може, міцно спиш?
Чи між хмарками у висі
Журавлем летиш?
Чи сховалася між віти
В пишному саду.
Що тебе я в цілім світі,
Мила, не знайду...
Та нема її і досі.
Все не приліта.
Не пускає, мабуть, осінь.
Осінь золота...

Оленка удавано жахалась, тупала ніжкою.

— Що це значить, Миколо? Хіба я не твоя суджена? То, виходить, ти ще когось ждеш?

— Та ні, ні! — захищався Микола. — Це я писав рік тому. Бо не знав, що зустріну тебе.

— Тоді переробляй закінчення, — жартувала Оленка. — А то розлюблю. Ану, поете, живо!..

— Слухаю, королево моя. Іди туди, за той луб. Уявимо, що я тебе вперше бачу, зустрівши в лісі. Ось так. Готово. Є нові рядки. Читаю...

— Ти не там її шукаєш! —
Мовить далина.
І дівочим сміхом в гаї
Рознеслась луна.
На галявину широку
Вийшла з-за дубів
Дівчинонька синьоока
З кошиком грибів.
Це ж тебе душа бажала,
Дівчино проста,
Не ж любов мені послала
Осінь золота...

— О, тепер добре! Я вже не серджусь, любий!.. Поцілуй мене...

Оленка знову завмирала в обіймах Миколи, шепотіла:

— А ти знаєш, я теж перевіряла себе...

— Як, Оленко?

— Одходила вбік. Дивилася, як ти виходиш з-за кущів. Я уявляла, що вперше бачу тебе.

Думала: чи інший раз полюбила б тебе?

— І що ж?

— Кожен раз полюбила б! — раділа Оленка. — Тисячу разів зустріла б — все одно! Тільки тебе!.. Тільки тебе!..

Зливались воедино промені сірих і блакитних очей, змикались трепетні руки навколо стану...

А осінь сипала згори багряне і золоте листя, ніби дякуючи їм за невмирущу весняну любов...

Мелодія сьома ВІЙНА

УДАР

Майнуло над землею біле крило зими. Пролинуло сніговіями, скрипучими морозами, високими заметами, передчуттям тривожних подій...

Покотилася у безвість весна. Повновода, бурхлива.

Наступило літо. Встали, як стіна, жита, вкрили з головою найвищого чоловіка. Земля ніби показувала людям, на що вона здатна, коли її люблять...

В червневу ніч Микола з Оленкою поверталися в Зеленьки з Києва на херсонському пароплаві. В столиці вони провели кілька днів. Ходили в театри, кіно, купували літературу для домашньої бібліотеки. Везли з собою подарунки, щиро раділи, уявляючи, як роздаватимуть їх.

Сиділи на палубі, за горою діжок, на кормі.

Тут було затишно, тепло. Глухо шуміли колеса, стогнала машина. В передсвітанкових сутінках привидами пропливали дніпровські береги, кручі, лози. Микола обгорнув дружину полами пальта. Її голова лежала на його грудях, вуста майже непомітно ворушились. Микола радо слухав дрімотний голос:

— А мамі подаруємо хустку з червоними квітами. І повеземо в Київ... Хай піде в театр... В музеї...

— Не поїде вона, — посміхався Микола. — Мати не любить міста. Каже, що задихається там від бензину...

— Вона хороша, — прошепотіла Оленка. — І в її словах є правда. Треба в місто принести подих природи...

— Ти вже говориш, як дід Василь, — жартував Микола. — Знаєш, я буду ревнувати... Він зовсім полонив тебе...

— А що ж... якби молодший був, полюбила б його...

— Дивись, Оленко, а то доведеться діда власного на дуель викликати!

Обоє весело сміялися, притискувалися щоками одне до одного, завмирили. Зненацька Оленка скрикнула. Микола злякано поглянув на неї. Обличчя дружини було бліде, очі розширені в незнаному подиві. Вона до чогось прислухалася, чогось ждала.

Що з тобою, Оленонько? — прошепотів Микола.

— Стукає, Микола, — чудним голосом сказала Оленка.

— Воно?

— Ага. Дай руку сюди. Приклади. Чуєш? Чуєш?..

Микола приклав тремтячі долоні до тугого живота дружини, з нез'ясовним хвилюванням слухав, як там, в таємничому замкнутому світі ворушилося нове життя. Воно брало початок з віковичного джерела, йшло через нього, Миколу... воно зріло в лоні Оленки... дівчинки з київських садів... коханої з хлоп'ячих мрій. Подих тайни торкнувся серця Миколи, в очах защеміли солодкі сльози. Він, не знімаючи рук з гарячого лона, вдячно поцілував очі Оленки.

— У нас буде дитя, зіронько... Наше дитя... І ми ще більше любитимемо одне одного... Правда?

— Більше любити не можна, Микола, — заплющивши очі, шепотіла Оленка. — Любов — це вже не те слово. Любов — це просто почуття... Одне з почуттів... А я живу тобою... майбутнім дитям... нашим майбутнім...

Вона замовкла на півслові. Над Дніпром прокотився протяжний гул. Почулися глухі удари.

— Що це, Микола?

— Не знаю, — тривожно сказав Микола.

На капітанському містку почувся якийсь гомін. Потім гнівний вигук. На щоглі раптово гримнув динамік, ніби хтось прорвався з небуття. Над пароплавом, над Дніпром, над густими туманами полинув голос, що будив людей великої країни на страшний і трагічний шлях...

Микола мовчав. Сидів непорушний, заклаклий, все ще обнімаючи долонями живіт дружини, мов хотів захистити ненароджене дитя від жорстокої грядущої навали...

ПІСНЯ І СНАРЯД

— Як прізвище?

— Микола Горенко.

— Професія?

— Композитор. Працював у Зеленьках...

— Я знаю... Був на вашому концерті в районі. Здорово...

Воєнком підвів змучене обличчя, позіхнув, потер червоні від безсоння очі.

— Так що ж з вами робити? Направлю в тил. Там подумують, де вас використати... по спеціальності...

— Товаришу майор, — схвилювано сказав Микола. — Тепер не до пісні... Я прошу послати мене в діючу армію...

Воєнком сумно всміхнувся, помовчав. Підвівся з табуретки, підійшов до вікна. Там, на подвір'ї воєнкомату простяглася довга черга. Все добровольці. Юнаки і дівчата. Сколихнулась юнь, ніби єдина душа. Без страху, без сумніву йде в огонь...

Він зупинився біля Горенка, дружньо поклав руку на плече.

— Я розумію вас. Хай буде так. Все одно ви підете за велінням серця...

— Спасибі вам!

— Щасливо. Тільки в основному з вами я не згоден...

— В чому, товаришу майор? — здивувався Микола.

— Щодо пісні... В найстрашніші дні наш народ не покидав її. Згадайте історію. Так і тепер. Подумайте... Може, інколи пісня буде потрібніше від снарядів... Чуєте, Горенко?..

Заплакана мати збирала Миколу в дорогу. Втираючи сльози, говорила:

— Сон мені недобрий снився, синку... Проти Оленки нашої. Серце мені віщує погане... Ніби летять над Дніпром літаки німецькі. Так низько, повільно. І бачу я, що люди в них страшні, похмурі, якісь не наші. Вони визирають з віконць, заглядають в хати. Коли тут Оленка... стоїть у вінку, в білому платтячку. Літак зупиняється коло неї... Гульк — якийсь офіцер-німець з'явився поблизу. Ходить, паличкою торкається Оленки, сміється: «Який хороший дівчинка... і який поганий капелюх...» Це він так на вінок. Потім розгнівався і зірвав вінок з голови. А далі... пожежа, вибухи якісь...

— Що сон, — похмуро озвався дід Василь, ніби прокидаючись з важкої задуми. — Дійсність страшніша буде від кошмару. Допустили чорта, не задушили в зародку. Тепер він погуляє по світу...

Микола мовчав. Оленка теж не промовила й слова. Що можна було сказати? Руїнувалися мрії, невідомий ураган налетів, зім'яв нещадно найсвятіші помисли, плани. Широкі обрії думки впали, потьмяніли, звузилися до одного моменту.

Бути чи не бути? Рух зупинився, люди повисли над прірвою долі, завмерли в неймовірному напруженні...

Дід Василь обняв онука, поцілував у чоло. Дивився в темно-сірі очі, ніби хотів проникнути за них в невідому глибину, де пульсувала жива, невмируща думка. Тихо мовив:

— Щастя тобі, синку... Іди. Не оглядайся назад. Пам'ятай завжди дише одне — справжня людина вмирає в дорозі...

Мати благословила сина, припала до його грудей, заридала. Ніби віщувало материнське серце, що не побачить вона вже свого єдиного сина. Він гладив її сиве волосся, не втішав. Що можна було сказати матері? Кожне слово було б пустим, непотрібним, банальним. Він з болем дивився на її змучене, покарбоване життям обличчя, в її вицвілі, та все ж прекрасні очі, і почуття великої невимовної ніжності вирували в його душі.

Ненько, мученице моя! Як сказати тобі про мою безмежну любов до тебе, про ту гіркоту в душі, що її викликає доля твоя? Завжди мовчазна, завжди в цілоденній праці, завжди в стремлінні віддати комусь частину свого безконечного серця, своєї любові... Ти ніколи не думала про себе, не нарікала на долю, не замислюючись, ніч і день йшла на жертву ближнім своїм, навіть не сподіваючись на вдячність. Чим відповім тобі? Коли?

Оленка проводила далеко за село. За підводами слалася курява. Спереду весело вигравала гармонь, п'яні хлопці під лемент жінок і матерів вибивали гопака на шляху. Немилосердно пекло сонце, і над буйними житами шалено видзвонювали свою пісню жайворони.

Микола і Оленка затрималися, пропускаючи односельчан вперед.

До них підійшов Сергій, як завжди, веселий, променистий. Він плеснув Миколу по плечу, бадьоро гукнув:

— Чого носи повішали? Розіб'ємо гадів — вернемось назад. Чи ти сумніваєшся в цьому?
Оленонько! Бажаю вам великого щастя!
Вона палко обняла його, поцілувала.
— Повертайся... з перемогою, Сергію...
Він засміявся, жартівливо приклав руку до грудей:
— Ну, Миколо, після такого поцілунку і вмирати не страшно!
Побіг наперед, залишаючи їх наодинці.
Очі Оленки сповнилися сльозами. В них передчуття біди, туга і тривога. Микола взяв у долоні Гі личко, ніби найбільшу святиню, з мукою заглянув у ясні очі. Глухо сказав:
— Оленко... Образ твоїй понесу в серці. Назавжди... В бій і на смерть. Чуєш, кохана?..
— Чую, Миколо, — пересохлими вустами шепотіла дружина.
— Пам'ятай клятву крові...
— Пам'ятаю, милий...
Останні обійми. Останні важкі зітхання. Микола одступив крок, на блідому схудлому обличчі востаннє для неї спалахнули його очі — відблиск душі.
— Бережи дитя, Оленко... То надія наша... і любов...
Вона вже не може сказати й слова. Німо дивиться вслід коханому, не витирає сліз. Підводи йдуть далі і далі, ховаються за посадкою... і люди біля них... вже не відрізниш Миколу, який доганяє товаришів...
А Оленка ще довго стояла, мов придорожня верба, сповнена тугою, сумом і якоюсь незрозумілою, ледь відчутною вірою...

РОЗЛУКА

Нещастя прийшло негадано. Впало, як грім з неба.
Німецькі штурмовики бомбили баржі на Дніпрі. Дві бомби впали на Зеленьки. Рядом з хатою Горенків зметнувся в повітря стовп води і вогню, захурчали, засвистіли в усі боки осколки. Оленка була в хаті. Коли вона, холодіючи від жаху, вискочила на ганок, гуркіт літаків уже затих. Над селом котився лемент жінок. Горіла якась хата. Високий стовп диму стояв над колгоспним подвір'ям.
— Оленко, — почувся голос діда.
Вона озирнулася. На городі стояв дід Василь. Плечі його важко схилилися вниз, ніби тримали страшний тягар. Оленка метнулася до нього, слабо зойкнула. Між рядами огірків лежала горілиць мати Миколи. Полотняна сорочка на грудях була закривавлена, суха рука судорожно стискала сапу. А очі... ясні очі тихо всміхалися Оленці. Щось шепотіли уста, печально здригаючись.
Оленка впала на коліна, цілувала її руки, ридала.
— Що ж це таке?.. Дідусю... треба лікаря... Боже мій... що це таке?..
— Не треба, — шепотіла мати. — Я вмираю... Ніщо не допоможе... Їдь, дочко... Збережи онука... Чуєш...
Вона хотіла підвести руку, щоб перехрестити Оленку, та сили покинули її. Шелестіли останні слова, як степовий легіт:
— Я молитимуся за вас матері божій... щоб з'єднала вас... Чуєш, Оленко... Їдь на схід... дитину збережи... Не згадуйте лихом, діти мої... Прощайте, тату...
Вперше в житті бачила Оленка, як тяжко ридав дід Василь. Все тіло його тряслось в судорогах, а в грудях щось клекотіло, стогнало, ніби многостраждальна душа хотіла вирватися з немічного тіла, щоб полинути за дочкою своєю...
Схоронили її на цвинтарі, під гіллястим кущем шипшини. Поставили маленький дерев'яний хрест. Оленка і дід Василь стояли рядом на колінах, розгладжували долонями дернину, ніби крізь землю приймали від покійної останнє тепло її душі...

А на другий день Оленка готувалася до виїзду. Пакувала чемодан, зав'язувала клунок з припасами для майбутньої дитини. Дід сидів під іконами — худий, почорнілий. Він так схуд, що здавалося, в сіряку нема тіла. Ніби хтось, жартуючи, вткнув вусату голову в одєжину та жилаві руки в рукава. Тільки вічний вогонь, що палив його душу, інколи світився з-під брів.

Газети несли страшні вісті. Ворожа повінь невпинно просувалася на схід. Україна горіла в огні нищівної війни. Мільйони людей відкочувались в глиб країни. Майбутнє було закрите запоною страху і невпевненості. Тільки віра в правду, тільки вічна любов до рідної землі давала наснагу...

— Дідусю! Невже це кінець? Де та сила, що зупинить їх? Скажіть мені, що це?.. Я сплю, чи все діється насправді? Ми ж думали, що ворог кроку не ступить по нашій землі... Дідусю? Як же це? Наша ідея, наша влада... невже загине?..

— Схаменися, дочко... Ти від горя втратила ясність думки... Хіба може ідея наша загинути, хіба може вмерти ідея людяності, братства, любові?.. Вона ж народилася в народі, вирощена ним... і вбити її можна тільки з народом... А народ же безсмертний... хіба ти не знаєш цього? Фашисти згинуть, як зловредний лишай... як піна під сонцем, згадаєш моє слово... Жаль тільки болю, страждання людей... Ну та хай... Те, що зростає в болях і муках, довго житиме... буде міцним... Хай, дочко... Іди. Зціпи зуби, в кулак серце — і йди... Я буду ждати вас... Тебе й Миколу. А вмру — прийди на могилу. Я й звідти обізвався до вас... і благословлю дітей ваших. Іди, доню... Прощай...

НА ПЕРЕПРАВІ

Після короткої підготовки взвод, в якому був Микола, перекинули до Дніпра. Машини йшли лісом, виючи на піщаній дорозі. Фари були погашені. Боялися повітряного нападу.

Тісно притиснувшись один до одного, сиділи в кузові молоді солдати. Мовчали. Здалека линула глуха канонада, небо спалахувало багровим вогнем.

Микола вдивлявся в пітьму, жадібно вдихав знайомий запах рідних лісів. Десь недалеко праворуч — лежало село Зеленьки. Чи живі-здорові його рідні? Жодного листа не одержав Микола од них... Тільки в короткому сні йому часто привиджувалась Оленка, заплакана мати... Вони йшли тінями серед океану вогню, серед імлі — і мовчали, дивлячись страдницькими очима на Миколу. І ці видіння ще гірше ятрили його душу, непокоїли серце...

Машини зупинилися на піщаній косі. Спереду блищала вода. На тлі далекої заграви бовваніли правобережні кручі. Там зловісно ворушилися, звивалися в нічній імлі язички полум'я.

Почулася команда. Солдати вискакували з машин, лаштувалися в колону. Мовчазно рушили до переправи.

А по переправі йшли нескінченним потоком запилені, закривавлені бійці. Суворі, злі. Йшли прямо з бою, обпалені вогнем контратак. Відчувалося, що фронт уже недалеко, що він невимовно накочується на тіло України, поглинає його, ніби міфічна потвора...

Серед переправи почулися крики: «Тривога!» З-за темної кручі з пронизливим виттям виринуло кілька штурмовиків. Заторохтіли кулемети. З прокляттям і стогоном впало в Дніпро кілька бійців. Лавина відступаючих ошетинилася гвинтівками, автоматами. Назустріч напасникам гримнули густі залпи. Один штурмовик спалахнув, під злорадні крики тисяч людей потягнув чорний хвіст донизу, гримнувся в воду. Стоп пари знявся на тому місці.

І знову заворушилася нескінченна колона, рушила на схід.

На правобережжі, біля переправи, Миколу зупинили. Високий, худий, мов жердина, сержант схопив його за руку, сильно потряс. Почувся знайомий голос:

— Здоров, бра! Звідки ти? Куди?

Микола впізнав Нетребу. Секретар був у почорнілій гімнастсьорці, в розхристаній шинелі, з автоматом. Він дивився на Миколу темними, глибоко запаленими очима, смикав за рукав шинелі, не вгаваючи, запитував:

— Давно з дому? Що чути? Листи одержував? Де жінка?

Микола одтягнув Нетребу вбік, щоб не заважати іншим, схвильовано відповів:

— Жодного листа, друже... Як у воду впали. Зовсім рядом — а не довідаєшся. Наш взвод кидають на захист переправи. Сьогодні вночі займаємо оборону. А ти?

— Був у боях. Поранений. Дрібниці. Заживе на ходу. Злий я, Миколо. Ой як злий. Хаос. Нерозбериха. Скільки горя. А все через сліпоту. Провал за провалом. Хвастали. Кричали. А насправді — що? Груді проти танків. Злочин...

— Невже ти думаєш, що це катастрофа?

— Нічого не думаю. Дурниці. Все перемелемо. Тільки жертви. Непотрібні. Страшні. Багато горя. Та все пройде. Пройде, Миколо. І дурість пройде. Дивись — горять жита. Ідіотський наказ. Ворогу не залишать. А люди залишаються. Всіх не забереши на схід. Навіщо ж палити хліб. Будемо ж повертатися... Довгий шлях, Миколо... Та все одно вір. Прийде мир. Буде ясний день. І комунізм буде, Миколо.

— Я вірю, друже... Соромно було б нам вперитися носом в сьогоднішній день, пережовувати

лихо, що оточує нас, і не бачити грядущого. Тільки тіло інколи не витримує... Які нелюдські муки!

— Нічого! — потряс Миколі руку Нетреба. — Душі наші витримують. Така епоха. Стальна. Все винесемо. Я йду. Прощай.

— Прощай, друже... Якщо зустрінеш коли-небудь Оленку...

— Не валяй дурня. Будеш живий. Сам зустрінеш. А побачу я — передам. Що любиш, що вірний... Головне — віра, Миколо! Чуєш — віра. Хмари на небі. Не видно зірок. А вони все-таки є. Хмари не вічні... Чуєш?

— Чую, друже, — беззвучно повторив Микола, дивлячись вслід Нетребі. — Хмари не вічні... Зірка не згасне...

Мелодія восьма СМЕРТЬ І НАРОДЖЕННЯ

НІЧ ПЕРЕД БОЄМ

Взвод розмістили в невеликому сільському клубі на дніпровській кручі. Втомлені бійці поснули прямо на підлозі — хто в залі, хто на сцені. Незабаром — у бій, займати місця в окопах за селом. З-за обрію котилася вогняна смуга фронту, дрижала земля, темні хмари рябіли перехрещенням трасуючих куль, далеких спалахів снарядів.

А Миколі не спалося. Він стояв на кручі, дивився в морок дніпровської долини. Ні вогника, ні звуку. Ніби вимерли всі. Десь там Зеленьки... Оленка, мати, дід Василь... Чи, може, й їх вже нема? Може, залишився суцільний морок, приречені солдати та вогняний хаос...

Намагався відігнати пекучі думки. Заплющивши очі, згадував ясне минуле. В свідомості промайнули роки навчання, веселий вир людей на Хрещатику, неосяжні масиви жита. І очі... сині очі Оленки. Їхня неймовірна любов... Тугий живіт, а в ньому удари нового життя! Невже це було? І навіки минуло, як міраж, як дивний дитячий сон, що ніколи не здійснюється?..

Ранком він піде в бій... разом з товаришами. З друзями, яких він майже не знає. Люди з усіх усюд... з різними долями, з різними поглядами на життя... Вони зібрані разом гігантським вихором історії, щоб умирати, захищаючи щось... Що саме?

Згадалася легенда, що її розповів дід Василь. Легенда про істину! Там великий смисл життя і пошуків. Стремління до світла, до великої правди. Вмерти в дорозі до великої мети. І він умре так само — разом з цими незнайомими бійцями. Умре, щоб згусточок життя, який пульсує в лоні Оленки, не згинув. Щоб виріс в справжню людину. Хто буде? Син чи дочка? Мороз остраху прокотився поза спиною Миколи. Не буде нікого, якщо чорна повинь залле рідну землю.

Ясно, ніби наяву, свідомість намалювала жахливу картину, йдуть, крещучи іскри з бруку, ковані ворожі чоботи, а рядом з ними — посиніле тільки дитини з мертвими, широко розплющеними очима.

Микола ледве не закричав від душевного болю. Ні, ні! Нізащо! Краще всім померти в чесному бою; ніж допустити таке. Він пригадав сумні, докірливі погляди жінок, похмурі обличчя чоловіків, дітей, які залишали рідні місця, відходили на схід.

Це ж не шахова гра, не везіння чи підступ долі. Це на всесвітній арені зіткнулися в смертельному двобої сили світла і темряви. Хто переможе? Піде людство до нових висот, до братерства і людяності чи знову відкотиться на тисячоліття назад, в морок дикунства і людиноненависництва?..

Біля клубу загомоніли, заблищали вогники цигарок. Миколині думки сполохалися, впали. Він зітхнув, похитав головою, ніби скидаючи з неї обридлий тягар. Треба відпочити, не думати. Скоро бій — і в ньому зустріч з ворогом. Обличчя до обличчя! Серце проти серця! Треба бути сильним і зібраним.

Він підійшов до дверей клубу. В боковій кімнатці вусатий сержант з їхнього взводу видавав гвинтівки селянам. Біля каганця, зробленого з гільзи, сидів літній чоловік з шрамом на щоці. Він приглядався до людей, що тінями виходили з темряви до мерехтливого кола світла, щось записував на клаптику паперу.

Микола уважно поглянув на чоловіка з шрамом. Це місцевий агроном. Він все життя вивчав землю, засівав її зерном, збирав урожай. Кохав її, як матір, як кохав дружину, як дитя. Він мовчазний, як і земля... такий же вірний, як вона, такий же спокійний, впевнений в собі. Саме впевнений... Ніби й нема страшної небезпеки, чужої навали. Він готував раніше сівалки і культиватори для полів, а тепер виводить свою бригаду, свій дружний народ на інше поле, для іншого посіву...

Серце в Миколиних грудях радісно застукало. З такими не згине рідний край, не пропаде. Вони сіль землі, його основа.

Доки ось так, спокійно, мозолясті руки будуть тримати зброю — не панувати чужинцям на Україні...

До сержанта підійшов невеликий хлопчик років дванадцяти. Він мовчки простягнув руку до зброї.

— Е, куди ти? — здивовано мовив сержант. — Малий ще. Катай додому...

— Я сам, — похмуро бовкнув хлопець.

— Що значить сам?

— Він сирота, — пояснив агроном. — А ти, Юрко, справді, йди спати. Рано в партизани...

— Товаришу агроном, — благально сказав Юрко, і оченята його сповнилися вологим блиском. — Хай дасть. Я все одно піду. Щоб я вмер — піду...

Агроном якусь хвилину мовчки дивився на Юрка — серйозно, допитливо. Дитячі очі були прозорі, невинні, але десь в їх глибині гніздилася непохитна рішучість. Агроном махнув рукою сержанту:

— Дайте йому карабін...

Юрко, полегшено зітхнувши, схопив зброю, щасливо засміявся.

Агроном з жалем похитав головою, перезирнувся з Миколою:

— Хіба йому такі цяцьки потрібні? Замість скрипки чи рояля — гвинтівка...

Микола зацікавлено глянув на хлопця.

— А що він — уміє грати? Цікавиться музикою?

— Дуже... Вже учивсь на баяні. Ми хотіли його від колгоспу послати в музичне училище до Києва. Тут у нас почало закручуватись на оркестр, так війна ж... В цьому році купили рояль, а грати так і не довелося...

— У вас є рояль? — схвилювався Микола.

— Там, на сцені. А ви що — музикант?

— Трохи граю, — всміхнувся Микола. — Ану, піду спробую. Може, востаннє...

Він, обережно ступаючи поміж сонними бійцями, пробрався до сцени, вискочив на неї, одгорнув завісу. Там справді стояв рояль. Микола захоплено оглянув його. Він був новісінький. В коричневому лаковому покритті тьмяно відбивалося світло копилки, деформовані тіні солдат. Микола підняв покриття, сів на табуретку. Зняв автомат з плеча, поклав на підлогу. Поворушив пальцями, пробіг по клавішах. Чиста дзвінка гама порушила тишу, відлунюючись в закутках клубу. Віл я дверей заворушилися тіні, заблищали здивовані оченята Юрка.

Микола забув про все. Він впав у стихію звуків, поплав за їх нестримною течією. Навала вражень ринула на свідомість, покотилася через серце, вимагала вияву в музиці. Попливали перші акорди імпровізації...

Деякі бійці підвели голови, в коридорі скупчилися селяни. Вони дивилися на сцену, бачили худорлявого бійця, який, заплющивши очі, схилився над клавішами рояля. Звуки, що линуть і залу, малюють селянам і бійцям широкі безмежні степи. Котиться під подихом вітру хвиля золотого колосся пшениці... Співають у високості жайворонки, славлять красу рідної землі, радість життя... Пливають у бездонному небі білі хмарини... Десь далеко-далеко, мов у казці, дівочий голос виводить пісню без слів — чисту, святу, джерельно-прозору...

Раптом грізний акорд! За ним ще один. Ще!

Чола бійців нахмурюються, повиваються смутком. Ні, на землі не мир, не радість життя, не усмішки дівчат! Ідуть з гуркотом ковані чоботи по випаленій землі, а поряд з ними — мертва дитина... летять вгору чорні літаки з хрестами, а внизу, в полум'ї, гинуть матері і жінки...

Надворі почувся гуркіт. Мелодія обірвалася. До залу вскочив командир — молодий чорнявий хлопець з двома кубиками. Він тривожно оглянув бійців, неголосно сказав:

— Нам пора, друзі. Займаємо позицію...

Загриміла зброя, казанки. Невеликий зал сповнився гомоном. Бійці, лаштуючи на ходу припаси, поспішали до виходу. Микола з жалем зітхнув, закрив кришку рояля. Закинувши на плече автомат, останнім пішов до виходу.

Біля дверей його схопила за рукав шинелі чиясь рука. Микола здивовано оглянувся. На нього захоплено дивилися блискучі Юркові очі.

— Що тобі, Юрко? — ласкаво запитав Микола. — Сподобалась моя гра?

— Дуже! — видихнув хлопчина. — Здорово! От би мені так?

— Навчися, — всміхнувся Микола. — Ось закінчимо війну, підеш в консерваторію... Ну, прощай, мені пора...

— Дядю, — благально мовив Юрко. — А скажіть мені, хто ви? Музикант, еге?

— Композитор!

— Ой як здорово! Самі складаєте пісні? А як же ваше ім'я?

— Микола Горенко... Після війни зустрінємось, Юрку...

Микола швидко вийшов з клубу, зник у темряві. І довго ще дивилися вслід йому замислені, серйозні дитячі очі...

БІЙ

Взводний зупинив бійців під горбом, де мали займати позицію. З цього горба прострілювалися всі підступи до села і дорога, що вела на переправу. В сутінках ночі було видно темні валки солдат, які поспішали до Дніпра, торохтіли підводи, неголосно іржали коні. Взводний пройшов перед колоною, зітхнув, ніби зважувався на щось, глухо сказав:

— Друзі... Позаду нас — переправа. Наказ — протриматись до полудня. За цей час наші перейдуть на той бік... Потім наш відступ прикриють вогнем...

Він замовк, кашлянув. Мовчали й бійці. Нарешті Миколин сусід, бородатий полтавський дядько, заспокійливо мовив:

— Ти, командир, не вмовляй нас. Ми все розуміємо... Раз треба — значить, треба. Хіба вперше?..

Взвод схвально загомонів. Командир підняв руку.

— В окопи, товариші! Незабаром світанок...

Микола зайняв окоп якраз на верхівці горба. Звідси видно було тьмянний блиск дніпровських вод, заграву на обрії, темні обриси завмерлого села. А захід гримотів, перекочувався вогняним валом все ближче і ближче, плювався багровими спалахами вибухів. Незабаром над полем попливли тумани. Канонада затихала. По дорозі до Дніпра прокотилися важкі гармати. В темряві нишком лаялися артилеристи, проклинаючи покручені дороги.

Потім все завмерло. Спереду було німо, тільки зловісно перекочувався по яругах сивий туман, ніби під його хвилястою шкірою таїлась якась потвора...

Микола, поклавши автомат на бруствер, дивився в той бік, звідки мали йти гітлерівці. Хвилювався. Намагався з якоюсь хворобливою цікавістю копнутися у власній душі. Як він зустрине перший бій? Чи злякається? Чи не впаде перед страшним іспитом?..

Бородатий дядько — сусід Миколи — зупинився рядом, задумливо постояв, почав повільно крутити цигарку. Запитав:

— Страшно?

— Не те слово, — похитав головою Микола. — Я оце дивлюся навколо, думаю, сам собі не вірю... Ніби сон...

— Це правда, — згодився дядько. — Люди проти людей. Дивно... і підло, якщо подумати... Незрозуміло. Чого не вистачає? Земля така величезна, багата. Всім би ось так можна наділити... всі б жили... А так — півметра на кожного. Все одно — ми поляжемо, але й вони зогниють у нашій землі... Як скажені пси — кусають, кого попадуть.

Дядько помовчав, затаючись смердючим димом, потім прихилився до Миколи, прошепотів:

— А як ти думаєш, Горенко? Ти грамотний чоловік, я чув, як ти на роялі грав... Ось умру я — і це назавжди? Більше не житиму?

— Аякже, житимеш! — насмішкувато обізвався хтось у темряві. — Черви з'їдять в окопі та й амба. Може, царства небесного захотів?

Дядько не відповів на образливе слово, спокійно, запитливо дивився на Горенка. Микола непевно сказав:

— Це найскладніше питання, дядьку... Всі людські сумніви одпали б, аби лиш узнати напевне тайни світу. Тільки тоді нецікаво було б жити...

— Це правда, — згодився дядько. — Раз нема тайни — нема інтересу жити. А все-таки — яка твоя думка?

— Я думаю так... Людина живе не сама по собі... не в пустоті. Вона — ось ви, я, наприклад, — не лише кусок тіла в пустоті, а ще й численна кількість всяких речей і явищ. Земля, люди, діти, улюблені книги, думки, тварини, хата, друзі. По-моєму, це ясно. Хіба ви б могли уявити себе без всього цього?.. Подумайте гарненько!..

— Правда, — зрадів дядько. Це дуже ти правильно сказав. Говори далі, говори... Я починаю кумекать...

— Ну от. Скажімо, я гину. На землю падає оце тіло і розпадається. Але ж все інше залишається?

— Що залишається? — почувся недовірливий голос збоку.

— Все, — розізлився дядько. — І діти, і поле, і земля рідна, і хмари, і сонце. Поняв?

— Ну й радуйся! — бовкнув скептик похмуро. — А ти гнитимеш в землі...

— Ну й дурень! Слухав і нічого не второпав. Горенко ж сказав, що я, ти, кожна людина — це не тільки тіло. Значить, коли вмирає тіло, то вмирає якась частинка моя, а більшість остається... Чи так, Миколо?

— Так, дядьку. Ми занадто любимо своє тіло і часто одділяємо його від усього, що оточує нас... А це неправильно...

— То що — може, після смерті остається душа? — озвався знову скептик.

— Може, й душа, — гаряче сказав бородатий дядько. — А що ж — я не проти! Політати після смерті над Україною, поглянути, чим закінчиться війна. Правда, я й так знаю, що розіб'ють німчуру, а все-таки хотілося б хоч одним оком зазирнути на життя дітей наших...

— Вони житимуть не на пустому місці, — додав Микола. — їстимуть плоди з тих дерев, що ми посадили, слухатимуть пісні, які ми склали, любитимуть світ і красу так, як ми їх навчили. Значить, житиме в них і наша частка...

З глибини окопу з'явилася невисока постать лейтенанта. Він оглянув бійців, визирнув за бруствер. Запитав:

— Як настрої?

— Та нічого, — озвався бородатий. — Ждемо... Говоримо про безсмертя...

— Та що ж, — всміхнувся взводний, — де ж про це й говорити, як не тут?.. Я пішов далі — чатуйте...

Бій почався раптово. Під горбом різко гримнули вибухи, покотилися вгору, наблизилися до окопів. Микола сполохано зіщулювся, несвідомо втягнув голову в плечі. Збоку засміявся сусід-скептик.

— От тобі й безсмертя...

— Цить, дурню, — прошипів дядько з бородою. — Дурносмій!. А що ж ти хочеш — під осколки себе підставлять?..

На рівнині почувся зловісний гуркіт, завивання потужних моторів.

— Танки, — похмуро сказав бородач. — Дадуть вони прикурить! У нас тільки одна гарматка... та гранати... Де твої, Горенко? Поклади їх отут, в пічурочці... Щоб напихваті...

Обрій на сході рожевів, наливався багрянцем. Дніпровську долину вкривав густий туман. Дядько кивнув головою, крикнув, пересилуючи гуркіт вибухів:

— Слава богу, що туман. Не видно переправи. А то наші б наплакалися...

— Танки! — злякано гукнув хтось. Люто ляснула протитанкова гарматка. Ще раз. В тумані пихнуло полум'я, покотився чорний дим.

— Є один, — задоволено сказав дядько. — Молодці хлопці!

Сонячні промені розідрали пелену туману, бризнули розпеченим золотом на рівнину. Присадкуваті потворні машини вирізьбилися чіткіше. Стріляючи на ходу, вони повзли прямо на окопи. Кілька снарядів клюнуло по брустверу. Микола, затуливши обличчя, впав на дно окопу. Недалеко почувся стогін. Микола підняв голову. Бородатий дядько схилився над сусідом-скептиком. Перехрестився, похмуро зиркнув на Миколу.

— Мертвий...

«Почалося, — майнуло в Миколіній свідомості. — Як просто, звичайно. І нема страху, немає подиву. Може, й він зараз упаде, скошений осколком... — Але ця думка не викликала ні протесту, ні заперечення. — Все йде як слід. Умирати, так умирати! Тільки танки не повинні пройти. Нізащо...»

Все оповилось якоюсь імлою. Рухи стали автоматичними. Десь ніби в іншому світі гримотіли танки, кричав щось бородач, клекотів кулемет.

— Німці!

Німці? Де вони? Микола визирнув з окопу. Поміж танками видно було брудно-зелені постаті людей. Зігнувшись, вони підтюпцем бігли на горб. Падали. Знову вставали. Стріляли на ходу і знову падали, розкинувши руки...

Замовкла гарматка. Почувся приглушений крик.

— Пряме попадання!..

Стальні потвори ревли зовсім недалеко. Дядько повільно, хазяйновито взяв гранати з пічурки, кивнув Миколі.

— Я пішов. Прощавай, коли що...

Він вискочив на бруствер, поплазував між бур'яном. Микола побачив ще раз підосви його черевиків, почув лютий вигук. Десь, наче з кошмару, насунулася сіро-чорна фортеця з хрестом на

башті, оглушливо залускотіли гусениці. Гримнув вибух. Танк крутонувся на місці, гребонувши на Миколу купу землі. Над головою з дзенькотом пролетіла гусениця. Микола відсахнувся. Потім, забувши про небезпеку, виглянув з-за бруствера. Бородатий полтавець лежав біля раненої потвори непорушно, простягнувши руки вперед. Він ніби дрімав після важкої праці, припавши до теплих грудей землі. З-під танка поповзли зелені мундири. То тікали танкісти. Микола провів автоматом по них, майже не цілячись. Постаті завмерли в бур'яні і більше не ворухилися...

На горбі горіло п'ять танків. Кілька цілих повернули назад. Відкотилася і навала німецьких солдатів.

Микола знеможено сів на землю, прихилившись до стінки окопу. До нього підскочив взводний — запилений, з підв'язаною, закривавленою рукою, без пілотки. Задихавшись, зупинився, витер брудний піт на чолі.

— Першу атаку відбили, Горенко... Чуєш?

— Чую, — прошепотів Микола. — Обидва мої сусіди загинули...

Взводний помовчав. Потім якось винувато промовив:

— Нас лишилося п'ятеро, Горенко... Всього п'ять чоловік... Іди до кулемета. Там нікого нема...

Через дві години почалася друга атака. Вихор вогню впав на жменьку бійців. Микола забув про час і простір. Він бачив лише сіро-зелені мундири, які повзли між бур'янами, гримлячі танки, відчував під руками затвор кулемета...

Потім зненацька простір дихнув пекельним вітром, блискавиця різонула по очах. Миколу кинуло навзнік, погасило свідомість. Він в останню мить встиг побачити дві ракети, що спалахнули над Дніпром, подумав:

«Сигнал до відступу... Всі переправились...»

Небо звалилось на нього купою сяючих уламків, які з гуркотом покотилися в бездонну глибіню, поволі затихаючи. А потім... світ огорнула тиша...

ОДИН

Свідомість поверталася повільно, болісно. Мов крізь вату, долинали до слуху Миколи звуки вибухів, далека канонада. Та він не міг збагнути, що воно таке. Йому здавалося, що він маленький хлопчик, лежить на печі і слухає казку бабусі. Страшну, незвичайну казку. Бу-бу-бу! — глухо розповідає бабуся. Ду-ду-ду! — стугонить піч, пече жаром. З-за комина виглядають морди жажливих потвор, дражнять Миколу. Він кидається, борсається на печі, хоче втекти від моторошних видінь...

Що це навколо? Люди... Вони лежать непорушно, дивно розкинувши руки. Біля них — зброя, пошматовані шинелі. Горить село, далекі язики полум'я кидають червоні промені навколо, і здається в тому освітленні, що трупи ворухатся. Взводний! Юнацьке обличчя скривлене чудною усмішкою, мертві очі дивляться в небо з якимсь подивом...

Микола поповз уздовж окопів. Невже він залишився один? Жодного звуку чи стогону. Мертво. Острах стиснув серце Миколи. Він схлипнув від болю, підвівся на коліна, хотів устати. Знову впав. Запаморочилось в голові, задзвеніло. Треба не поспішати. Берегти сили. Може, пощастить... добратися до Дніпра. А там... на той бік, до своїх...

Минуло кілька хвилин. Чи годин?.. Микола відчув прохолоду, розплющив очі. Темрява скрадала виднокрай, насувалася звідусіль. Миколі здалося, що то підповзає до нього чорною зміюкою казкова потвора, щоб схопити його, задушити в своїх обіймах, знівечити, осліпити і кинути навіки в темне провалля смерті. Враження було таким відчутним, зримим, що Микола піднявся на руках, люто крикнув назустріч ночі:

— Стій...

В грудях хрипіло, віддавалося пекучим болем в серці, але Микола гнівно бурмотів у простір, божевільно погрожуючи кулаком:

— Стій, кажу тобі! Я ще хочу побачити живе обличчя... я ще бажаю... побачити промінь сонця...

Та потвора мовчки, злорадно посувалася далі. Ось уже її щупальці — непереборні, невидимі — зовсім поряд... ось вони хапають, облутують самотнього солдата.

Він заборсався на спаленій, гарячій землі. Лихоманково загрибаючи долонями пилуку, трохи

проповз, мов хотів вирватися з обіймів ночі.

Сили майже не було. Тіло відмовлялося допомагати ще живому розуму в його шаленій боротьбі. Беззвучні ридання потрясли тіло Миколи. Сльози котилися по його запилених щоках і падали, немов останні краплини життя, в спраглу, потріскану землю.

Та ось уже не стало сліз. Захолонули груди, боляче тріпалося серце, сповільнюючи життєдайне биття. Згасаючий погляд піднявся вгору, ковзнув, мов поранений птах, над темними бур'янами.

Невже він більше не почує ніжного слова Оленки, не побачить рідного обличчя матері... Невже йому не судилось почути перед смертю дружнього слова? Він не хоче нести в морок могили жорстокий розпач, неймовірний біль душі...

Пітьма мовчала. Тільки десь оддалік гриміли металом дороги. Микола знав — то по рідній землі, мов по грудях матері, котяться ворожі машини.

Земля припишкла. Вона ніби з острахом прислухалася, як відлунюють у просторі невмолимі кроки фашистських солдат.

І Дніпро причаївся в своїй долині, огорнувся димом згарищ, щоб не бачити ганьби дітей своїх. Хвиля його змовкла, вода прослалася через Україну, мов чорна траурна стрічка.

На сході, за придніпряньськими лісами, гримотіло, спалахував обрій. Там десь був фронт. Він все далі котився в глиб країни.

А може, то тільки здається? Може, то фарби його хворобливої уяви малюють на полотнищі ночі картини жаху і смерті?

Микола простягнув руки вперед: наснажений тою облудливою думкою, хапаючись за бур'яни, повз ще кілька кроків. Під долоні попало щось тверде. Він обмацав ту річ. Гвинтівка. Тепер вона вже не буде стріляти в ворогів. Господар спить вічним сном...

Та не лише для смерті годиться зброя. Допоможи мені ще раз звестися на ноги.

Микола задубілими руками охопив приклад вперся дулом в землю. Зціпивши зуби, напружився, став на коліна. Потім, похитавшись якусь хвилю, звівся на ноги.

Він стояв на дніпровській кручі, над заваленими, задимленими окопами. В сутінках ночі бовваніли покорчені силуети гармат і машин, між бур'янами лежали пошматовані, понівечені трупи своїх і ворожих солдат.

Ні, ні! Це не приснилось йому. Сплондрована земля, спалені села і поля — не кошмар! Важке гримотіння фашистських танків не марення! Трупи його товаришів не привиділися йому!

Микола відкинув гвинтівку геть, затряс кулаками, мов погрожуючи комусь невидимому. В його очах відбилися заграви далекого фронту. Він дивився на ті згасаючі огні, дивився гарячково, люто, ніби хотів загіпнотизувати їх.

— Чому не може бути... чуда? — прохрипів Микола. — Хай буде чудо!.. Хай зупиняться ті вогні... і посунуться назад... Я так хочу... я бажаю... наказую!

Чуда не було. Заграви згасали, затихала канонада. Над світом всевладно панувала ніч.

Микола похитнувся. Впав. Скарлюченими пальцями схопив шматок зашкарублої землі, притиснув до вуст.

— Земле, — пристрасно і гаряче, ніби в маренні, зашепотів він. — Не мовчи, мати моя, скажи хоч слово... Чи ще зійде сонце над рідним краєм... чи ніч навіки пануватиме... над дітьми нашими... над вітчизною?.. Скажи, земле... і я вмру спокійно...

Він замовк. Прислухався. Ніби щось чути. Якись тихі слова. Чи то шамотіння бур'янів? Степовий легіт?..

Земля мовчить. Здіймаються її спалені груди, важко дихають, але ні слова не в силі вимовити вона...

Микола повернувся обличчям вгору, знайшов поглядом яскраву зірку.

— Зіронько... ніжна моя... Хоч ти не мовчи, утіш мене. Згадай, як ти радісно світила нам... з Оленкою... Скажи, скажи... невже не вернеться світанок?.. Я божеволію, втрачаю розум... Зіронько... невже задарма умирили ми тут... на кручі дніпровській?..

Зірка жалісно замиготіла, закуталась ніжним серпанком хмарки і зникла...

— Дніпре! — з останніх сил прошепотів Микола. — Дніпре... батьку мій... Чому ти мовчиш, вічно живий... невтомний?..

Тиша. Німо над світом. Микола гірко засміявся, опустил лице на землю. Дніпро теж заснув між темних берегів... І він схилив знамена слави своєї перед поганцями...

Безумна лють заклекотіла в душі Миколи. Він скрипнув зубами, з ненавистю поглянув на схід.

Покинули напризволяще! Одного... Серед ворогів... Серед трупів...

З вуст зірвалися жовчні слова осуду. Зірвалися і пропали в проваллі темряви. А Микола зненацька судорожно завмер, прислухався. Хто сказав такі слова? Невже він? Про кого? Про друзів своїх, про тих, заради яких вмерли товариші?..

О ганьба! Нема прощення йому за великий гріх! Хвиля відчаю залила його душу, нестерпною мукою пройняла серце. Микола заривав тяжко, обняв кривавими долонями землю, шалено цілував її потрісканими вустами.

— Земле, прости... Прости мене, нерозумного...

Бився підстреленим птахом на кручі, один в цілому всесвіті, карався власною карою і не знаходив у п'ятні серця, серед суцільної ночі, ні крихти утіхи...

СМЕРТЬ

На світанку його знайшли на кручі два німецькі солдати. Підхопили під руки, поставили на ноги. Мов крізь туман, він бачив усмінене молоде обличчя, а на грудях — орел з фашистською свастикою. Не дивувався, не боявся нічого. Тільки не міг збагнути — чому вони сміються? Чому так дружно гергочуть? Невже це люди? Не може бути...

Його привели до клубу. До того самого клубу, де минулої ночі він грав імпровізацію. По вулиці котилися чужі машини, ляскотіли гусеницями танки, впевнено йшли колони солдат в сіро-зеленій формі. Чаділи недогарки будинків.

Миколу завели в зал. Поставили перед столом. Солдати щось сказали молодому випещеному офіцеру з красивим, владним обличчям. Той здивовано підвів брови вгору, з повагою вказав Миколі рукою на стілець. Промовив добірною українською мовою з ледь помітним акцентом:

— Сідайте, прошу... Ви один з тих?..

Микола очманіло дивився на нього, нічого не розуміючи. Чого від нього бажають? Що, можна сісти? Він важко опустився на стілець, облизнув пересохлі вуста. Офіцер помітив це, щось сказав солдату.

Перед Миколою поставили склянку а коричневим напоєм.

— Коньяк, — усміхнувся офіцер. — Випийте. Це поверне вам силу.

Микола взяв склянку, ковтнув палаючої рідини. В голові прояснилося. Він понуро поглянув на офіцера. Той здивовано дивився на документи Миколи.

— Ком-по-зитор, — протягнув він. — Хм. Дуже, дуже дивно. Ви справді композитор?

— Так, — сухо сказав Микола. — Якщо це має яке-небудь значення.

Він не міг зорієнтуватись, не міг зрозуміти, Що потрібно цьому ворогу, чому він поводитьсь з раненим бійцем так «гуманно»?

Офіцер дружньо всміхнувся, поплескав полоненого по плечі.

— Тоді ми колеги. Я музикознавець. Учився в Берліні. Дуже, дуже приємно... Але, д'явол вас візьми, ви здорово захищалися! Справжні герої! Я схиляюся перед таким героїзмом!..

Хвиля оп'яніння прокотилася по тілу Миколи, чомусь стало легко і приємно. Офіцер здавався смішним, кумедним з своїми ідіотськими речами. Все стало на свої місця. Якимсь внутрішнім почуттям Микола миттю збагнув своє місце в цій комедії, пусте нутро ворога, його жорстоку суть. Він тихо запитав:

— А перед тим, що вони захищали, ви теж схиляєтесь, гер офіцер?

— Що ви хочете сказати?

— Ви розумієте...

— Ага. Так. Що ж, у вас гострий язик. Я співчуваю вам. Ви в такому стані. Але ми гуманні. Переможці завжди повинні бути гуманні. Ми одпустимо вас до матки. До неньки, як кажуть українці. Дуже ніжне слово — ненька! Тільки перед тим — одне прохання... Тут зберігся рояль. Зіграйте мені що-небудь... Наприклад, Моцарта, «Концертну симфонію». Знаєте? Дуже добре. Війна, розумієте, гуркіт суцільний, а душа хоче гармонії. Я дуже люблю «Концертну симфонію», вона вся перегукується з українськими мелодіями. Ви вловлюєте це? Так що — зіграєте?

Микола не змушував себе просити. Хай мелодії линуць у просторі, сповнюють його гармонійним звучанням...

Може, менше стане в душах звірячого, може, я світі а кожним світлим акордом збільшуватиметься сила правди...

Він важко вийшов на сцену, сів на стільці. Забувши про все, став грати. Спраглою душею пив

чарівні звуки, купався в них, ніби в прозорому джерелі. Біля дверей стовпилися німецькі солдати, вони задоволено кивали головами, тихо перемовлялися. Офіцер сидів біля столика, підперши голову рукою, і тінь задуми витала на його обличчі, Микола скінчив грати, глянув на офіцера. Той розчулено витирає платочком очі, два рази хлопнув у долоні.

— Браво. Здорово. Ви — справжній музикант. З глибокою душею. Я ще раз щиро висловлюю свою повагу. За мужність і за талант. Ви знаєте — у мене пропозиція. Чи не хочете залишитись при моїй частині? Будете грати мені вечорами. Будемо говорити про музику...

Микола гірко всміхнувся. Яка чарівна пропозиція. Задовольнити після ситої вечері «естетичну» душу ката-музикознавця. Чудово. Великий успіх...

Він зійшов, похитуючись, зі сцени, яким поглядом подивився на ворога.

— А далі що, пане офіцере?

— Що значить далі? Ах так. Якою буде ваша доля? Знаєте — кінчиться війна, я не забуду вас. Може, навіть постараюсь влаштувати куди-небудь...

Образа, ніби удар ножа, пройняла душу Миколи. Він потемнів од гніву, не стримуючись, запитав:

— Невже ви думаєте, пане... музикознавець, що ви залишитесь тут?

Офіцер примружив очі, підвівся з крісла, приступив до Миколи.

— А ви... думаєте інакше? — озвався він.

— Інакше, — не володіючи собою, сказав Микола, і погляд його палав ненавистю. — Ніколи наша музика, наша пісня не буде вашою. І душа народу теж. Ви можете вбивати, палити... зайняти пів-країни. Але серця зайняти не можна... Душа для вас недоторканна!

Офіцер, стиснувши тонкі вуста, мовчав, не зводив пронизливого погляду в очей Миколи. Зрештою, процідив крізь зуби:

— Може, й так. Ви всі фанатики... Тим гірше для вас. Нам не можна разом жити на землі. Або ви, або ми!.. Чи не так?

— Так, пане офіцер! — з жовчною іронією сказав Микола.

— Ви самі вибрали свою долю, — спокійно сказав офіцер. — Вас розстріляють...

— Дякую...

— Вас розстріляють, як воїна. І поховають. На дніпровській горі. Як Шевченка. Буде видно і Дніпро і кручі. Хе-хе! А на тому світі хай бог розсудить, хто з нас правий!..

— Суд буде на цьому світі, пане офіцер! — твердо мовив Микола.

І ось він знову на кручі дніпровській. Болі тіла і душі завмерли, відійшли в глиб ества. Безмежний простір, повитий ніжною голубою імлою, котився в далеч, манив до себе. На обрії чітко вирізнявся багрянець лівобережних лісів. Там десь Зеленьки, рідне село... Чи й там фашисти? Чи вціліли дорогі, кохані люди в страшному вихорі війни?.. Оленко, мамо, діду... Чи знаєте ви, чи відчуваєте, що син ваш, муж ваш стоїть перед лицем смерті?.. Який уже раз?..

— Шнель, шнель, — чується нетерпляче.

Микола оглянувся. Там дві жінки з села копають могилу для нього. Вони судорожно ридають, витирають сльози рукавами фуфайок, а солдати з нудьгою дивляться на їх повільну роботу, незадоволено підганяють суворими окриками.

Микола жадібно вдихає прохолодне повітря, а жалем дивиться на незібране жито. Важкі колоски хияються донизу, роняють добірне зерно. Микола заплющив очі. Здалека звучить мелодія. Він схоплює її, розмотує клубок гармонії далі, далі, розпускає його на безліч барвистих ниток, що переплітаються в чудовому поєднанні, линуть в безмежжя свідомості...

Який хороший початок для симфонії. Жаль, він так і не встиг написати симфонії... А як хотілося... Почати можна було б з їхньої зустрічі. Весна... каштани... пісня над Дніпром... і клятва крові. Крізь листя дуба просвічує срібне коло місяця, воно поринає в хмари... а Оленка чомусь з жахом і надією дивиться на нього? Що вона тоді бачила в небі, чого чекала?

— Шнель!.. Пора...

Микола розплющує очі. Солдат вказує на могилу. Жінки, плачучи, побігли стежиною до села. Микола підійшов до ями, став обличчям до Дніпра. Не бачив ні солдат, ні автоматів, націлених на нього. Симфонія продовжувалась, посилювалась, підіймалася в невідомі космічні сфери. Прекрасні очі Оленки засяяли з глибини небосхилу, в музиці почувся голос діда:

— Справжня людина вмирає в дорозі...

Тріснули постріли. Розпечений вогняний шворінь роздер мозок, змів за одну мить сонце, Дніпро і синю далину. Тільки гучні акорди мелодії, що прозвучали урочисто в високості,

розкотилися в небуття... згасли...

НАРОДЖЕННЯ

А Оленка прямувала на схід. Її підхопив воєнний вихор, покотив по фронтових шляхах. Під Харковом вона потрапила в оточення. В обозі пошарпаного полку на світанку вона разом з групою санітарів та лікарів пробиралась до своїх. У вибалку їх накрили літаки. Засвистіли кулі, гримнули вибухи бомб.

Оленка схопилася з підводи, тримаючись за живіт, кинулася в канаву. Важко дихаючи, припала до землі, заплющила знеможено очі. Біля вуха почувся голос старої санітарки:

— Понесло тебе в такому стані... Куди? Родиш отут, в ямі... Що ми робитимемо?..

Недалеко впала бомба. Хмара землі і вогню ринула навколо. Оленку оглушило, притиснуло до землі. Дитина в животі сильно застукала ніжками, неймовірний біль пронизав тіло Оленки. Вона закричала, але гуркіт вибухів заглушив її крик. Вона вужем закрутилася серед пилуки, шаленіючи від муки. Санітарка кинулася до неї, розгорнула одержу.

— Тужся! Тужся, бідненька ти моя! — кричала вона.

Оленка дивилася в захмарену височінь, де кружляли, метаючи смерть на землю, ворожі літаки, і не почувала страху. Їй було байдуже! Смерть так смерть! Нема нічого — ні світу, ні минулого, ні майбутнього! Є тільки хаос, мука і безкінечне чекання!.. Скоріше б! Скоріше!..

В нелюдській судорозі її тіло викинуло з себе нове життя. Біль покотився десь в глибину свідомості, на мить залишив Оленку. Санітарка хутко вовтузилася біля її ніг, замотувала щось червоне в пелюшки, які вона вийняла з вузла молодої матері.

— Дочка! — закричала вона, пересилуючи гуркіт бомб. — Як назвеш?..

— Оксана, — прошепотіла Оленка, всміхаючись замурзаним, змученим личком. — Оксана Горенко...

— Гарне ім'я, — похвалила санітарка. А батько де? Батько знає?..

Оленка похитала головою. Простягла руки, щоб взяти згорток.

— Чого вона мовчить? — запитала злякано.

Санітарка хотіла щось відповісти. Та зненацька прямо на них покотився вихор. Розкрилася вогняна безодня, підняла Оленку в повітря, гримнула об землю. Літаки з ревом пройшли низько над вибалком, зникли за горбом. Наступила страшна, моторошна тиша. А в тій тиші, над димуючим полем, над трупами і пошматованими підводами, пролунав пронизливий дитячий крик...

КІНЕЦЬ

Над кручею, недалеко від села, на тому місці, де розстріляли бійця, з'явилась могила. Хтось обклав її дерном, поставив стовпчик. А кожного ранку на могилі лежали живі квіти. Прийшли холоди. Наступила глибока осінь, задощило. Потім вдарили морози. Зашерхли калюжі на дорогах. А на могилі незмінно з'являлися осінні айстри, а пізніше — пучок жовтого колосся пшениці.

І покотилася чутка між народом. Її передавали з вуст в уста, від хати до хати, від села до села...

Говорили, що мертвий боєць оживає вночі. Як тільки заїде сонце і сутінки впадуть над дніпровською долиною, розкривається могила і з неї підводиться вбитий. Не видно його обличчя, тільки ясним вогнем палають на грудях рани. Він піднімає руку, і в просторі чується грізна мелодія... і на той заклик казковими тінями сходяться з різних боків озброєні люди. А мертвий боєць стає на чолі дивної колони і веде їх в нічну п'їтьму. Вони йдуть нестримною, грізною ходою... як доля народу, як помста за страшну наругу над рідним краєм, як вість того, що народ не скорився ворожій навалі... А на обрії, там, де вони проходять, вибухають ешелони, горять казарми німецьких вояків, виростає могутній привид грядущої перемоги...

...ЧИ ПОЧАТОК?

Юнак замовк. Відійшов до вікна, довго мовчазно дивився в п'їтьму, де все ще завивав ураган. Я не стримався, тихо запитав:

— Невже... все... Невже на цьому закінчилось?

Юнак здивовано поглянув на мене, і ясна посмішка осяяла його обличчя.

— Закінчилось? — перепитав він. — Навпаки. Тільки почалося...
— А як же... розстріл Миколи? Як Олена? Хіба бувають чудеса?..
— Чудес не буває, — тихо мовив юнак. — Та все ж таки, я сказав правду... Те, що я вам розповів, — лише початок. Хіба можуть загинути такі люди?
— Але звідки ви знаєте про це? Хто ви?..
— Невже не догадалися? — усміхнувся юнак. — Я Юрко.
— Юрко? Малий партизан?
— Ну, тепер вже не малий. Тридцять перший рік стукнув...

Я уважно подивився на нього. Справді, він вже далеко не юнак. На чолі залягли дрібні зморшки, між бровами глибокі риси важких дум. І тільки очі — ясні і відкриті — створюють враження молодості.

— Так говоріть же, хутчій. Я не можу отямитися... Що було далі...

Юрко, вагаючись, поглянув на мене, потім рішуче похитав головою.

— Ні! Розповідь ще довга, не менше на півдня. Лягайте, спочиньте, а зранку — будь ласка...

Я згодився з ним. Лежав на декораціях, дивився в пітьму, слухав пісню бурану і думав. Думав не про свої негоди і біди. Я любив любов'ю Миколи, палав святим почуттям Оленки, горів на душевному вогні діда Василя. Чужі недавно долі входили в мою плоть і кров, і я з тривогою і хвилюванням, як і самі герої розповіді, готувався до їхньої трагічної і прекрасної дороги по бурхливому плину великого життя.

Кінець першої книги.

Здано на виробництво 16/ХІ 1962 р.

Підписано до друку 9/ШІ 1963 р.

Формат 70×90¹/₃₂. 11 ½ фіз. — друк арк.

12,77 ум. — друк, арк., 13,61 обл. — вид. арк.

БФ 01043. Тираж 15 000. Зам. 3202.

Ціна в оправі 51 коп.

Радянський письменник, Київ, Бульвар Лесі Українки, 20.

Книжкова фабрика Головоліграфвидаву Міністерства культури УРСР,

Одеса, Купальний зав., 5.